

АКАДЕМИК
МИХАИЛО ГАВРИЛОВИЋ
ИСТОРИЧАР, АРХИВИСТ И ДИПЛОМАТА

„Јер Михаило Гавриловић није био само историчар од расе, он је био и један државник од расе. И тај велики свој дар он је у потпуности ставио у службу свог народа...

Добро обавештен, критички прецизан, подједнако хладан и у успеху и пред горком истином, он се никада није дао завести ни пријатним обманама нестварности, ни тренутном малаксалошћу неуспеха... дубоко националан, никад песимист и никада шовинист – он је успео да у политичким круговима Италије и Енглеске стекне ауторитета каквим је владао мало који страни представник у тим земљама... Дубоко Европљанин, он је у исто време носио у себи и све националне добре црте, црте Тимочког Србина, нарочито, истрајног, критичног, озбиљног.”

Војислав Јовановић Марамбо

„У своја историска дела Гавриловић је унео главне особине источне Србије: радну снагу и уравнотеженост суда. У његовим делима нема ни полета идеја ни излива осећања ни живописности стила, али има много факата и много трезвености, – и из његових дела, – што је без сумње највећа похвала за историчара, – историска стварност изилази више или мање онаква каква је, врло мало преиначена пишчевим идејама и страстима.”

Слободан Јовановић

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ

АКАДЕМИК
МИХАИЛО ГАВРИЛОВИЋ
ИСТОРИЧАР, АРХИВИСТ И ДИПЛОМАТА

НИШ, 2018

АКАДЕМИК МИХАИЛО ГАВРИЛОВИЋ
ИСТОРИЧАР, АРХИВИСТ И ДИПЛОМАТА

Издавач

Српска академија наука и уметности
Огранак САНУ у Нишу

За издавача

Академик Нинослав Стојадиновић

Координатор пројекта

Академик Нинослав Стојадиновић

Аутор изложбе и приређивач каталога

Миљана Ђорђевић

Рецензент

Проф. др Драган Жунић

Дизајн поставке

Жељко Цајић

Лектура и коректура

Оливера Марковић

Техничка реализација

Народни музеј Ниш

Штампа

Unigraf-X-Сору, Ниш

Тираж

125

ISBN 978-86-7025-787-0

Садржај

Нинослав Стојадиновић

Уводна реч..... 7

Миљана Ђорђевић

Академик Михаило Гавриловић: школовање, живот и рад..... 11

Љубинка Шкодрић

Академик Михаило Гавриловић: историчар и архивист..... 31

Александра Софронић, Александар Стојановић

Академик Михаило Гавриловић: дипломата..... 49

Хронологија значајних догађаја 1868–1926. 69

Библиографија радова академика Михаила Гавриловића 73

Списак извора и литературе 81

Попис легенди и експоната..... 83

УВОДНА РЕЧ

Огранак Српске академије наука и уметности у Нишу, основан крајем 2016. године, у свом програму рада има, у складу са вишедеценијском добром праксом САНУ, планиране различите форме активности (округли столови, свечане академије, изложбе, концерти, публикације, итд.) периодичног или пригодног представљања дела великих стваралаца и истакнутих фигура националне науке, културе и уметности, које су рођењем, животом, школовањем, радом и слично везане за јужну и источну Србију. Такве манифестације неретко се организују поводом обележавања значајних годишњица из историје овог дела наше земље, односно из живота и рада најзначајнијих глава наше духовне баштине и савремености, а посебно оних које су овенчане чланством у САНУ. Тако су, на примерени начин, а у сарадњи са одговарајућим институцијама, обележени и широј јавности представљени живот и рад Иве Андрића, Стевана Сремца, Боровоја Стевановића, Михаила Петровића Аласа.

Управо истиче година у којој се навршава век и по од рођења читаве генерације изузетних стваралаца и посвећених националних бораца, који су утемељили, у европске токове увели и промовисали нашу историју, културу, науку и уметност. Свечаном академијом и изложбом Огранак САНУ у Нишу сада обележава и 150 година од рођења академика Михаила Гавриловића, историчара, првог српског архивисте, дипломате и академика.

Михаило Гавриловић рођен је 1868. године у Алексинцу, где је провео детињство. Школовао се најпре у Књажевцу, матурирао у нишкој Гимназији (1887), дипломирао на Историјско-филолошком одсеку Филозофског факултета на Великој школи у Београду (као благодетељанац), био је предавач на Учитељској школи у Нишу (1891), професор Гимназије у Нишу (1892), а универзитетски докторат из области средњовековне европске историје стекао је на Сорбони (1899).

Након доношења Закона о Државној архиви (Ниш, 1898), Михаило Гавриловић био је први руководилац новоосноване Др-

жавне архиве, где је, током свих једанаест година управљања (1900–1911), настојао да Архиву уреди по узору на архивистичке службе западноевропских земаља.

Михаило Гавриловић бавио се и научним радом, и објавио укупно 88 научних расправа и студија, критика, збирки архивске грађе, итд. Гавриловић је снажно утицао на српску историографију методолошким инсистирањем на поткрепљивању исказа архивским материјалом. Тиме, према речима Слободана Јовановића, са Гавриловићем „почиње научно обрађивање српске историје XIX века”. Као научник, бавио се и енциклопедијским радом.

Најзад, Михаило Гавриловић био је, од 1911, и веома истакнути дипломата, а деликатне дипломатске дужности, у веома сложеним политичким околностима, обављао је на Цетињу, у Ватикану, на Крфу и у Лондону. Дипломатску службу користио је и за афирмацију културе свог народа, а такође и веома интензиван хуманитарни рад.

Михаило Гавриловић био је прави члан Српске краљевске академије (Академије друштвених наука) од фебруара 1914. до 16. јуна 1919, када је примљена к знању његова оставка на чланство. Приступну беседу није одржао.

Умро је у Лондону 1924. године, а његову смрт некролозима су обележи водећи лондонски листови.

Дакле, на питање о томе зашто се баш Огранак САНУ у Нишу сматра позваним, обавезним и почаствованим да обележи годишњицу рођења Михаила Гавриловића, одговор је једноставан: Михаило Гавриловић рођен је у Алексинцу, школовао се у Алексинцу, Књажевцу, а у Нишу учио и завршио гимназију, тј. положио испит зрелости. Био је предавач у Учитељској школи у Нишу и професор Гимназије у Нишу. У Нишу је донет и први Закон о Државној архиви, а Гавриловић је био оснивач и први челник Државне архиве Краљевине Србије. Најзад, једно од сјајних постигнућа Михаила Гавриловића у области хуманитарног рада, где је сарађивао са многим британским и српским хуманитарним организацијама (као што су *Шкотске жене*, *Српски потпорни фонд*, *Фонд Спасимо децу*, *Коло српских сестара*, *Црвени крст*) јесте посредовање у реализацији идеје о оснивању Дома ратне сирочади у Нишу, познатијег у народу као „Енглески дом” (изграђен средствима Српског потпорног фонда). Све заједно – више него довољно за разумевање обавезе једне такве институције као што је САНУ, са својим Огранком у Нишу, да извуче из сенке историје и

сложене савремености лик и дело Михаила Гавриловића, и упозна са њима нове генерације грађана и будућих стубова и покретача развоја науке, технике, политике, културе и уметности Србије.

Огранак САНУ у Нишу је, у сарадњи са Историјским архивом у Нишу и Народним музејом Ниш, припремио Свечану академију, са научним радовима о главним областима деловања Михаила Гавриловића, а такође и изложбу докумената о његовом животу и раду.

Разумљиво је да новоосновани Огранак САНУ у Нишу не би могао само сопственим снагама да припреми и јавности представи веома значајно дело, а и животни пут Михаила Гавриловића. Стога изражавам велику захвалност управи и сарадницима Историјског архива Ниш и Народног музеја Ниш, као и Архива Србије, Архива Југославије и, наравно, Српске академије наука и уметности и њеног Архива, за исказано разумевање и плодну сарадњу, чији су резултати – које управо предочавамо научној, стручној и најширој јавности – најбољи гарант могућности, дмета и вредности нашег будућег удруженог рада на ревалоризацији и презентацији научног, културног, уметничког, духовног наслеђа југоисточне Србије. Захвалност дугујем и ауторима научних и стручних радова о Михаилу Гавриловићу, као и свим сарадницима на припремању Свечане академије, изложбе и њеног каталога.

У Нишу,
септембра 2018.

Академик Нинослав Стојадиновић
Председник Огранка САНУ у Нишу

Г. К. Трелминов

УНИШУ.

АКАДЕМИК МИХАИЛО ГАВРИЛОВИЋ: ШКОЛОВАЊЕ, ЖИВОТ И РАД

*Јер Михаило Гавриловић није био
само један историчар од расе,
он је био и један државник од расе.
И тај велики свој дар он је у потпуности
ставио у службу свог народа.*

Војислав М. Јовановић

Доба краља Петра I Карађорђевића, како сматра већина историчара, донело је општи препород и изузетна достигнућа у науци, књижевности, уметности, музици, политици, војној вештини. Оно и данас јесте, и може да буде, узор сваког духовног прегнућа у српској култури. Овај период српска наука је одавно назвала „златним добом” српске културе и политике. „Срби су сами својом рођеном снагом створили своју државу, у којој је сва влада у рукама Срба, а не у рукама туђинаца, као што је случај са другим ослобођеним државама на Балкану. Народ у Србији, у слободи васпитаван за слободу, политички сазрео и без татора, управља сам собом, и подигао је државу ни династичку ни сталешку, но искључиво своју, само народну и националну”. Створени су, дакле, услови за свесну и смишљену културну еманципацију, процес у коме су главну реч имали интелектуалци школовани у Француској и Швајцарској: Богдан Поповић, Слободан Јовановић, Милован Миловановић, Војислав Вељковић, Павле Поповић, Јован Јовановић Пижон, Јован Скерлић, Милан Грол, Михаило Гавриловић...

Тачно деценију пред ослобођење, родио се Михаило Гавриловић, 17/29. марта 1868. (пре 150 година) у Алексинцу, тада малој, пограничној вароши (по попису из 1866. Алексинац је са 3954 становника био на десетом месту по величини у Србији) која је тек неколико година раније добила гимназију (1865) и градску библиотеку са читаоницом (1866). У доба Гавриловићевог рођења Але-

Страна 87				Протоколъ Крещен			ниша 1868 г. лѣта.		
Часъ	Лѣто, мѣсяцъ и дѣнь рожденія.	Лѣто, мѣсяцъ и дѣнь крещенія и миропо мазанія	Имя младенца	Сексѣишка тѣлоустройство.	Имя крестіишка, отъ пречисти и состави.	Прѣсловъ и храмъ въ которомъ совершился таинство.	Отецъ и мать младенца, и кто прикорми и хл., О крѣпкѣ и занатѣ и хл.		
	1868	1868	Михаило	Св. Никола	Св. Никола	Св. Никола	Михаило Гавриловичъ		

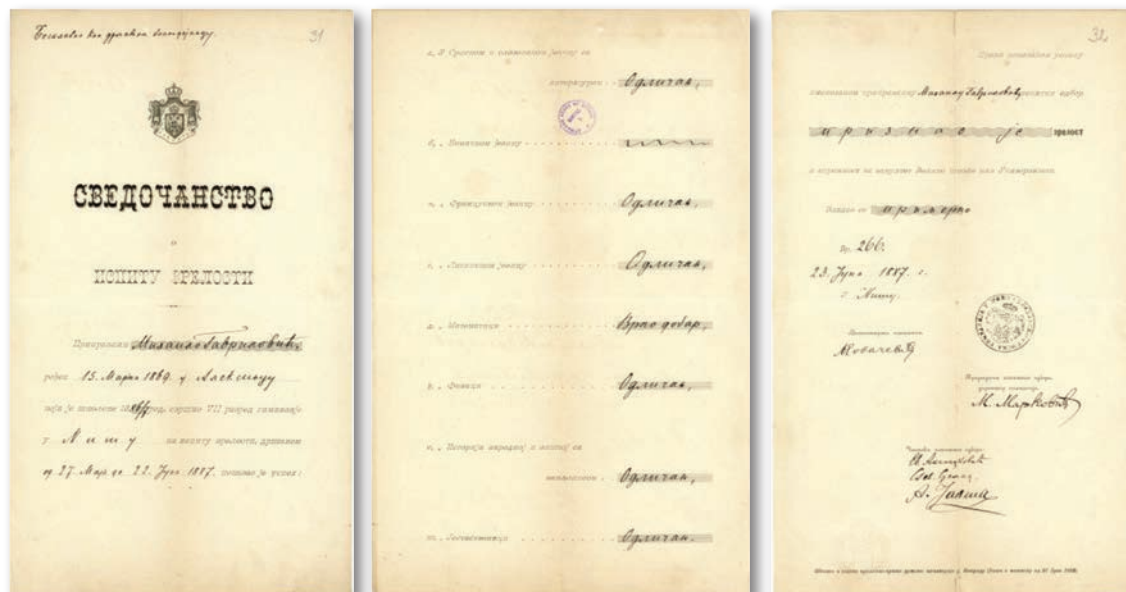
Михаило Гавриловић (ИА Ниш, Протокол крштенних храма Светог Николе у Алексинцу за 1868, стр. 87)

клинац је од Турске удаљен десетак километара – граница је била код села Катун, а Ниш с оне стране границе. Највећи, најважнији и најпрометнији карантин у Србији, и царинарница, друга по промету у Србији, били су смештени управо у Алексинцу. За Гавриловићев специфичан сензибилитет и „повучену природу”, о којој је писао Слободан Јовановић, овакве околности нису биле најповољније. Уследили су догађаји који ће његово детињство обојити суморним бојама, а на његову младост бацити трајну сенку.

Михаило Гавриловић школовање (основну школу и ниже разреде гимназије) отпочиње у Књажевцу, наставља у Пожаревцу, где је његов отац једно време био писар у суду. Отац Мојсило умире млад и оставља тројицу синова (од којих је Михаило био најстарији) на старање мајци Анки. Више разреде гимназије учи у тек ослобођеном Нишу, у трећој по реду гимназији у Србији (указом кнеза Милана септембра 1878. наложено је отварање гимназије и у Нишу, након Београда и Крагујевца). Ране године школовања откривају не само вредног и рано сазрелог младића, него и бриљантног ђака – што је одлика која ће Гавриловића пратити и на Великој школи и доцнијим студијама у Паризу. Школске 1886/7. Михаило Гавриловић завршава седми разред нишке Гимназије и, у периоду од 27. маја до 22. јуна, полаже испит зрелости са одличним успехом (српски и словенски језик са литературом, француски и латински језик, математика, физика, историја народна и општа са земљописом и јестаственица). Диплому су му потписали министарски изасланик Љубомир Ковачевић, директор гимназије Михаило Марковић и чланови испитног одбора: Св. Атанацковић, Стеван Сремац и А. Јакша.

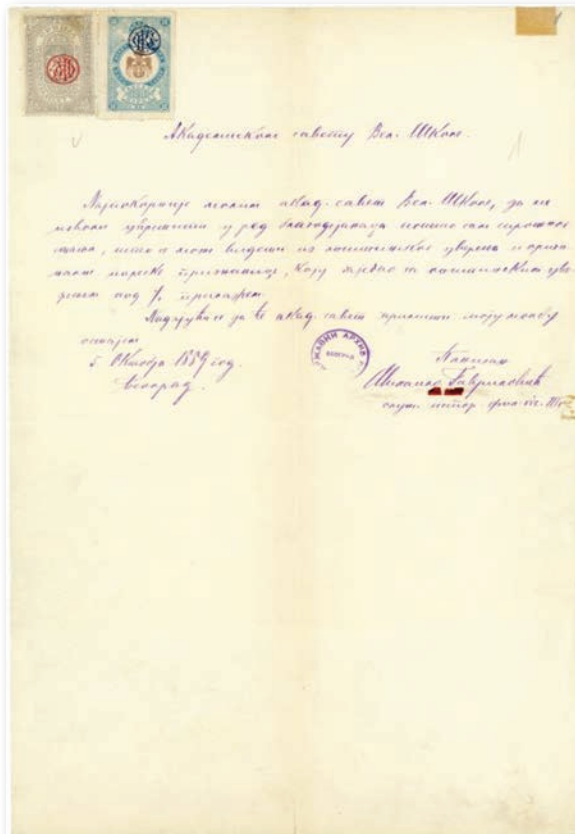
Наставници нишке Гимназије 1889/1890.

Диплома Михаила Гавриловића (испит зрелости) из нишке Гимназије (АС, ВШ, 1887, 128)

Школа се за Гавриловића, лишеног материјалних благодети, друштвених веза и културних услова неке развијеније средине, од почетка указивала као једини пут да се ублажи неизвесност будућности. Следећи корак на том путу била је Велика школа у Београду. Између 1887. и 1891. Гавриловић похађа студије на Великој школи у Београду, Историјско-филолошки одсек Филозофског (Филозофијског) факултета, који је у том тренутку био у знаку старе генерације професора, Панте Срећковића, Јована Ђорђевића и Милоша Зечевића, који су већ губили битку са представницима критичке историографије. Гавриловић је већ прве године увршћен у ред благодејанаца Велике школе (на основу молбе уз коју прилаже уверење нишке општине о слабом имовинском стању и пореску признаницу). О прослави Вукове стогодишњице (1889) Општина београдска је подарила Великој школи једну Вукову стипендију за најбољег студента Филозофског факултета, за коју се јавио Михаило Гавриловић, а Општина нишка издала још једно уверење којим потврђује да је молиочева мајка Анка, жена пок. Мојсила Гавриловића, сиромашног стања и да од имовине поседује само једну кућицу од слабог материјала, у којој станује са још двојицом млађих синова, од којих је један ђак првог разреда гимназије а други на занату, и да на име непосредне порезе плаћа 9 динара годишње.

Две године касније (1891), као благодејанац Велике школе, Гавриловић са одличним успехом завршава студије, истакавши се већ као студент радом о Јовану Рајићу и историјским објашњењима уз *Етнографску карту српских земаља*, коју је Великошколска омладина штампала 1891. Професорску каријеру започиње исте године у Нишу, као предавач на Учитељској школи. Након полагања професорског испита (1892, заједно са Тихомиром Ђорђевићем – тада предавачем Ниже гимназије у Алексинцу), постаје професор Гимназије у Нишу. У скучени живот провинцијског професора, са слабирним изгледима за озбиљан научни рад, велику промену могло је донети само продужење студија у иностранству. Настављајући да се плански и упорно пење стрмом животном узбрдицом у складу са својим жељама, на измаку школске 1893. године подноси молбу Министарству просвете да му се додели стипендија или одобри једногодишње одсуство с платом и извесним додатком, због усавршавања на једном од француских, енглеских или немачких универзитета. Министар просвете му одобрава одсуство до 1. октобра 1894. године, и Гавриловић убрзо извештава Министарство да је изабрао Париз за место свог студирања.

Молба Михаила Гавриловића да буде увршћен у ред
благодјејанаца Велике школе (АС, VIII 1889, 287, 1)

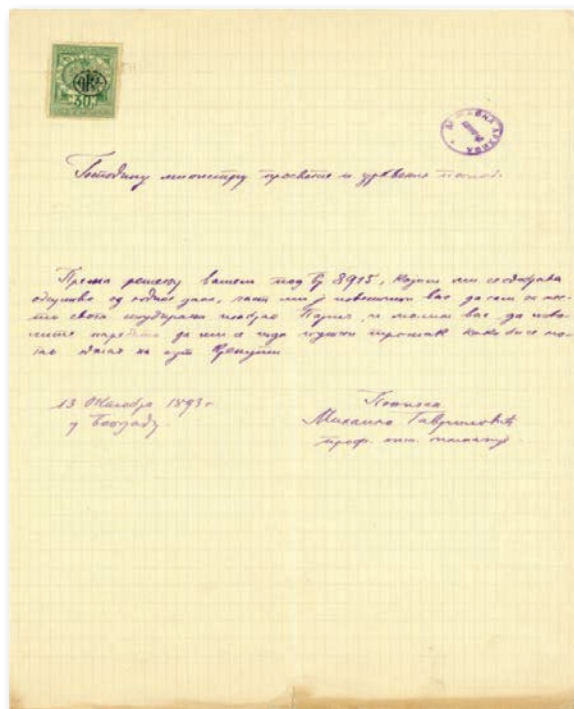

Академик Панта Срећковић, Гавриловићев професор

Велика школа у Београду

Рано опредељен за општу историју, посвећен учењу класичних и модерних језика, прву годину свог школовања у Паризу Михаило Гавриловић проводи на Сорбони слушајући предавања из историје – није тешко замислити са каквим заносом и оптимизмом. Истим оним, уосталом, који је носио и његове научне вршњаке – Михаила Петровића Аласа, Тихомира Р. Ђорђевића, Павла Поповића, нешто старијег Јована Цвијића... Убрзо почиње да похађа и Практичну школу високих студија (*École pratique des hautes études, section des sciences historiques*), коју је држава подигла 1868. у циљу проширивања и утврђивања знања из историје, јер програмом на Сорбони није била обухваћена историја источних народа, нити је било могућности да се ради на изворима. Гавриловић се упознаје с модерним системом студија, потпуно новим и за његове француске колеге. Осамдесетих година деветнаестог века у Француској се установљују различити нивои у току школовања, од лисанса до доктората, уводи се дуготрајна и упорна обука студената и њихово оспособљавање за самостална истраживања кроз практични рад с професорима. Гавриловићеве париске студије су године марљивог учења политичке, моралне и економске историје различитих народа, митологије и историје старе уметности, грчке и латинске епиграфије и палеографије и упоредне филологије са старим

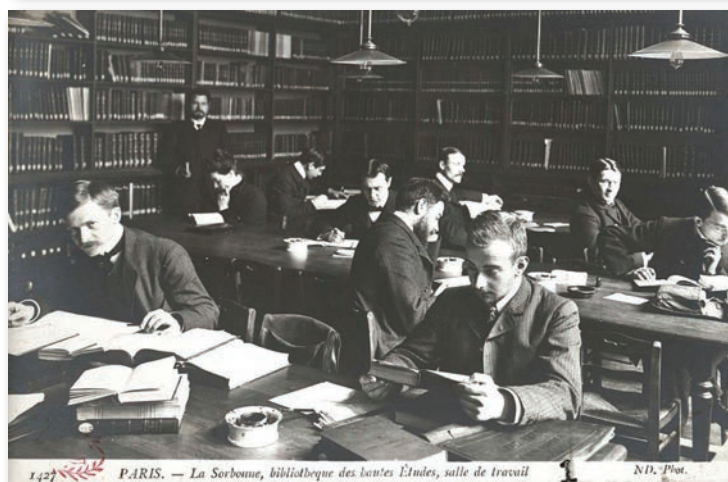
Професор нишке Гимназије
Михаило Гавриловић
обавештава министра
просвете да је изабрао
Париз за место
свог студирања
(АС, МПс, Ф 1, 1895, XXXII)

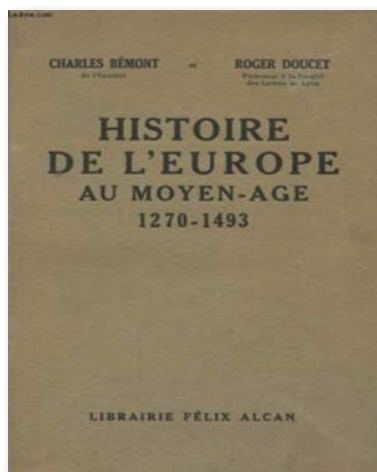
Универзитет
Сорбона

Државни
архив у
Паризу
(1900)

Библиотека
на Сорбони

Уџбеник Шарла Бемона,
Гавриловићевог професора

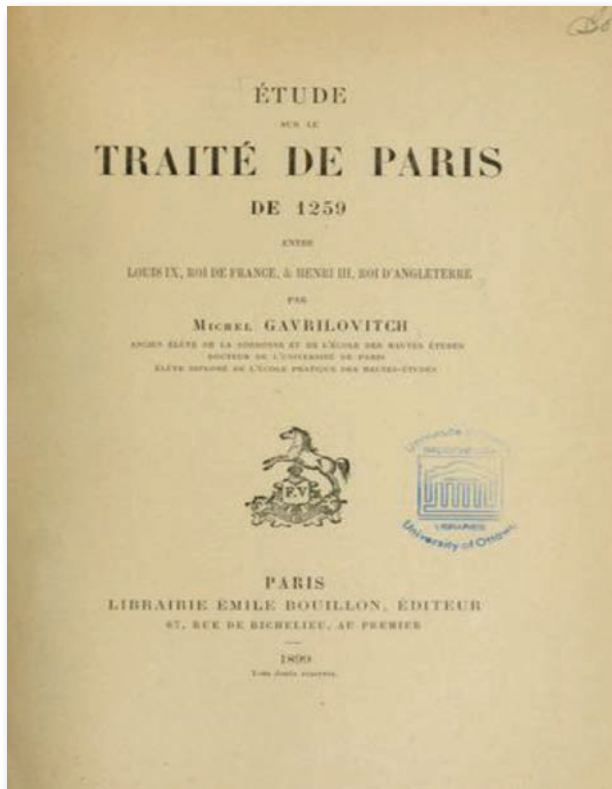
Charles Victor Langlois,
Гавриловићев професор

источним језицима. Инсистира се на раду у музејима, архивима и библиотекама у земљи и иностранству. Тако је млади Гавриловић сведок једног преломног доба и присуствује тријумфу тзв. научног метода у француској историографији, а његови професори носиоци су новог политичког и културног модела Француске тога доба.

Гавриловић је марљив, упоран и доследан. Након још једне молбе за трогодишње одсуство, премештаја из нишке Гимназије за професора Прве мушке гимназије у Београду (1895), те стечаја Велике школе за једног питомца који би на страни специјално изучавао општу историју, Михаило Гавриловић коначно добија трогодишњу државну стипендију и може да се скоро несметано посвети својим студијама. У Паризу убрзо полаже професорски испит из историје, са највећом оценом (*mention très honorables*, коју су добила још само три кандидата од тридесет једног). Тезу за испит (*Étude sur le traité de Paris de 1259, passe entre Louis IX, roi de France, et Henri III, roi d'Angleterre*) радио је према необјављеним документима из *Archives Nationales* и *Bibliothèque Nationale* у Паризу.

Наредне године (1897), као ученик гласовитих професора Лависа, Ланглоа, Денија, Моноа и Шарла Бемона, који га истиче као једног од својих најбољих ђака, Гавриловић стиче новоуведену диплому високих студија (*diplôme d'études supérieures*). Стекавши овим право да пријави докторски испит, време проводи у Лондону прегледајући рукописе у *British museum* и *Public record office*. На *Congrès Bibliographique International* у Паризу (1898) појављује се као *rapporteur* за српску књижевност, а убрзо постаје сарадник Велике француске енциклопедије (*La grande encyclopédie*) за Србију, Хрватску и Бугарску.

При свем том, Гавриловић по архивима и библиотекама прави исписе докумената који се тичу наше историје и, према упутствима добијеним од министра просвете, проучава уређење архива и организацију архивистичке службе на Западу, јер Србију тек чека тај важан посао. Након архивских истраживања у Паризу и Лондону, стиче докторат универзитета (*doctorat de l'université*) 1899. године, одбранивши дисертацију из области средњовековне европске историје под називом *Студија о париском уговору из 1259. између Луја IX, краља Француске, и Хенрија III, краља Енглеске* (*Étude sur le traité de Paris de 1259 entre Louis IX, roi de France, et Henri III, roi d'Angleterre*).

Докторска дисертација Михаила Гавриловића, 1899.

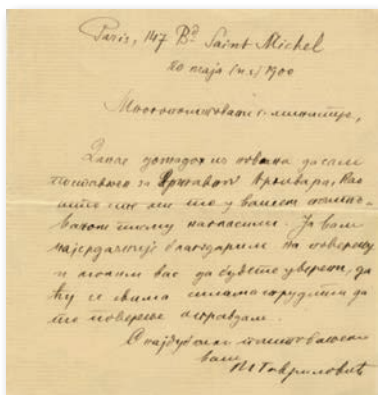
Насловна страна
коауторског научног рада
Михаила Гавриловића
током студија

Планове о припремању државног доктората (*doctorat ès-lettres*) прекида позив из Београда и Гавриловићев избор за државног архивара. Након седам година школовања у Француској, Михаило Гавриловић се, као темељно образован историчар, 1900. враћа у Србију, где га очекује важан и пионирски подухват – организација српске Државне архиве.

Гавриловићево интелектуално и научно формирање припада оном „прекретном добу” које је у Србији означио крај 19. и почетак 20. века. То је време наглашене модернизације друштва, када је „романтично занесењаштво замењивано тежњом за демократском заједницом сагласно француским узорима”, доба „српске културне ренесансе”, нераскидивог преплитања политичког, културног и националног. У таквим условима је 2/15. децембра 1898. године (у Нишу, пре 120 година) донет први Закон о Државној архиви у Срба, што је представљало успешан завршетак дуге борбе око оснивања прве архивске установе у Србији, коју су у временском распону од неколико деценија водиле највише научне и просветне институције и истакнути појединци.

Андра Ђорђевић,
министар просвете

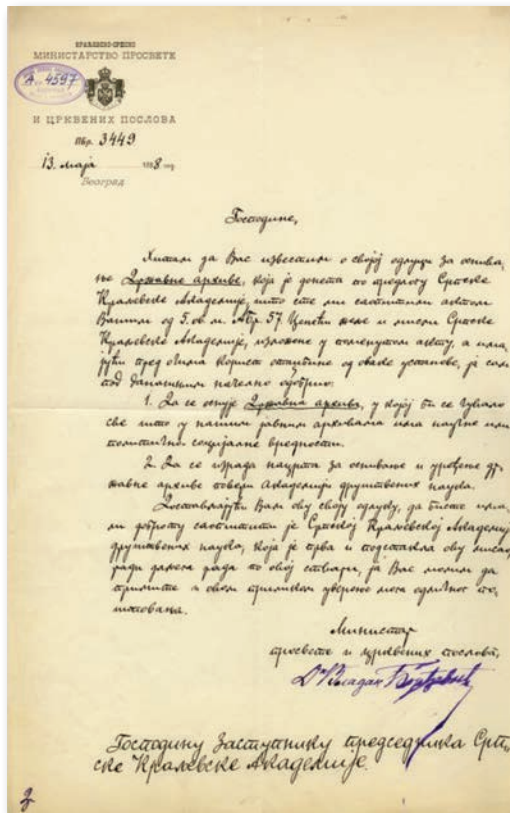
Михаило Гавриловић захваљује
министру Андри Ђорђевићу
на постављењу
за државног архивара
(АСАНУ, Историјска збирка
10149-6)

Закон о Државној архиви

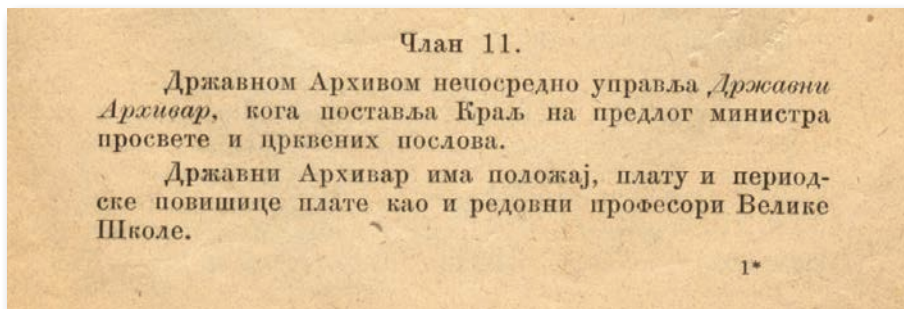
Закон је садржао 23 члана и требало је да омогући „да се сви старији државни документи, који се од дуже времена по разним надлештвима налазе растурени (и без икакве контроле разбацују и узимају), среде, попишу и на једно место групишу...”. Тако се идеја да се законски организује и регулише рад на прикупљању архивске грађе, *сачуваних српских древности*, потекла још 1846. од др Јована Стејића, члана *Друштва српске словесности*, преко Аврама Петронијевића, Симе Милутиновића, Исидора Стојановића, Јанка Шафарика, Сергеја Николића, преко разних активности *Српског ученог друштва*, касније *Српске краљевске академије*, те неколико покушаја писања текста закона (1867, 1889), коначно оваплотила и Закон је ступио на снагу 1. јануара 1900.

Сам Архив отпочео је са радом 1. маја, када је Министарство просвете поставило прве чиновнике: др Михаила Гавриловића за државног архивара, Миленка Ранчића за секретара, књижевника Радоја Домановића за писара I класе, Јована Ивковића за писара II класе и Илију Ранковића за служитеља.

Одлука министра просвете др Владана Ђорђевића о оснивању Државне архиве (АСАНУ, Административна архива СКА, бр. 79-1888)

Михаило Гавриловић проводи 11 година (1900–1911) на челу ове значајне националне и државне институције, која је имала задатак да прикупља, сређује и чува документа од општег значаја и историјске важности, покушавајући да је уреди по узору на архивистичке службе западноевропских земаља. Од какве је важности био посао којег се прихватио говори и чињеница да је добио статус високог државног чиновника са платом и угледом какав су имали професори Велике школе.

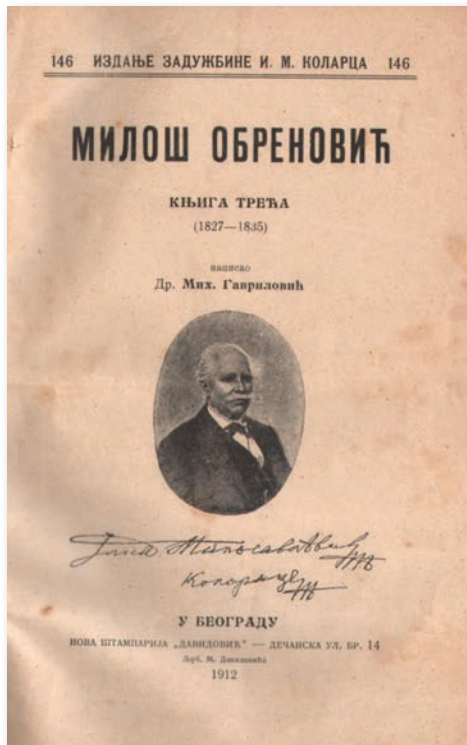

Члан 11.
Закона о Државној архиви

Захваљујући пре свега Гавриловићу и његовом изванредном познавању искустава европских архива (француских и енглеских, али и холандских, немачких, руских и аустроугарских), рад Државне архиве се врло брзо осетио у ондашњој Србији. Већ новембра 1900. пренета је архива Књажеске канцеларије, а почетком 1901. почело се са преузимањем архиве Попечитељства иностраних дела. Наредних година преузете су архиве Државног савета, Београдске митрополије, Министарства просвете и црквених дела, Главне контроле, Народне скупштине, Министарства унутрашњих дела... Гавриловић је настојао да прикупи и документацију из приватних заоставштина државника, књижевника и културних и јавних радника 19. века, систематизујући је и класификујући по узору на француски фондски систем, борећи се све време са недостатком простора и квалификованог кадра. У почетку је Државна архива била смештена на другом спрату здања Св. Саве, касније на спрату куће у улици Краља Милана бр. 48, а онда и у засебној дворишној згради на истом месту. Министарство просвете 1903. доноси одлуку о подизању нове зграде за Државну архиву. Иако је учествовао у изради плана нове зграде, Михаило Гавриловић није дочекао да се у њу усели, јер је зграда подигнута тек 1926.

Зарођен у архивску грађу, стварајући Државну архиву тако рећи ни из чега, Гавриловић је налазио и времена и снаге и ентузијазма да се озбиљно бави науком. Домаћој научној јавности

представио се већ 1901. у новопокренутом *Српском књижевном гласнику* са две важне програмске расправе: *Спољашња политика Србије у XIX веку* и *Српски покрет и руско-француски односи 1804–1807*. Опредељеност ка архивским истраживањима потврдио је 1904. објављивањем збирке докумената везаних за историју Првог српског устанка, коју је донео из Париза. Пре самог објављивања, Стојан Новаковић је о њој изнео најпозитивније мишљење, па је Српска краљевска академија штампала ову збирку на стогодишњицу устанка, под насловом *Исписи из париских архива*, отворивши њоме серију грађе *Споменици на туђим језицима*.

У додиру са богатом грађом Милошеве Књажеске канцеларије, Гавриловићу се „наметнула велика тема његовог живота садржана у једном владарском имену: Милош Обреновић”. Листајући из дана у дан документ за документом, осетио је читаво једно време: рађање модерне српске државе, процес унутрашње изградње, стицање места у међународним односима, процес националног уједињења и културне еманципације у једно европско друштво. Тако је својом тротомном студијом *Милош Обреновић* (1908, 1909, 1912), у Србији краља Петра I Карађорђевића, „државни архивар на све-

тлост изнео громадно дело о једном од твораца модерне српске државе, али и оснивачу противничке династије, брутално уклоњене тек неколико година раније, чиме је српска историографија тога доба показала не само научну утемељеност већ и политичку и интелектуалну независност”.

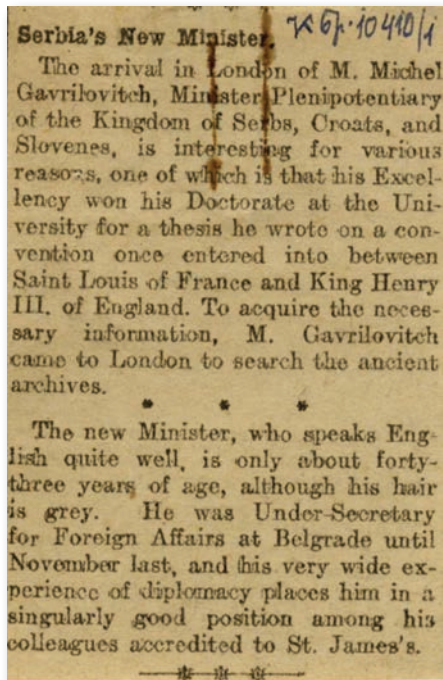
Са својих укупно 88 научних радова (изабране студије штампала је *Српска књижевна задруга* 1926. под називом *Из нове српске историје*), Михаило Гавриловић снажно је утицао на српску историографију у смислу њене професионализације и учвршћивања српске критичке историографије. Према речима Слободана Јовановића, са Гавриловићем „почиње научно обрађивање српске историје XIX века – обрађивање на основу архивске грађе”.

Међутим, историја ће сустићи и оне који су јавни живот упорно избегавали. Наиме, у не тако ретким тренуцима тешких искушења, српска влада имала је обичај да у дипломатску службу узима људе који су се истакли најбољим својствима у интелектуалном животу. Заоштравање односа између балканских земаља и Турске, посебно криза изазвана покретима незадовољних албанских племена у суседству Црне Горе, приморали су владу Николе Пашића да убрза слање српског посланика на Цетиње. Тако 1911. др Михаило Гавриловић, указом краља Србије, постаје опуномоћени министар и посланик Краљевине Србије на Цетињу. Тиме почиње његова релативно кратка, али блистава дипломатска каријера.

Српско посланство на Цетињу

Испуњењу тих одредаба, својом умешношћу, као и предлозима како да се формулишу поједини спорни проблеми, умногоме је допринео и Михаило Гавриловић. Његова борба са Ватиканом око испуњења свих одредаба трајала је све до 1917, када му је Пашић, задовољан његовом делатношћу у Ватикану, понудио место посланика у Петрограду. Међутим, због избијања револуције, Гавриловић није никада отишао на ту нову дужност, већ је упућен на место заступника министра иностраних дела при влади на Крфу, где је већ била смештена српска влада.

Најава ступања Гавриловића
на дужност у Лондону
(АСАНУ, Историјска збирка, 10410/1)

Након одбијања Пашићевог предлога да га постави за министра иностраних послова, Михаило Гавриловић 1918. постаје опуномоћени министар и посланик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Лондону. Пре самог одласка у Лондон, 16. 6. 1919. примљена је к знању његова оставка на чланство у Српској краљевској академији, чији је члан Одбора за историју био све време, иако одсутан из земље.

Био је то период када су се између Краљевине СХС и Енглеске успостављали трајнији односи, чему је умногоме, својом дипломатском умешношћу и тактичношћу, доприносио и Михаило Гавриловић. Југославија са Енглеском, осим привредних, није имала политичких уговора, а Гавриловићев одлазак у Лондон десио се у моменту утврђивања одговорности за рат и одређивања казни за кривце у оквиру петнаесточлане комисије. Поред осталих, нашу земљу је у том послу заступао др Коста Кумануди, коме Гавриловић постаје „десна рука” због изврсног познавања историјских чињеница. Гавриловић је у Лондону, између осталог, активно учествовао и у регулисању ратног дуга наше земље према Енглеској.

Симпатични некролози енглеске штампе

Гавриловићева смрт изазвала је велико интересовање јавности и штампе и побудила опште жаљење

Лондон, 3. новембра. — Поводом смрти посланика Гавриловића, сви већи лондонски листови објавили су данас симпатичне некрологе а мањи листови су донели краће или дуже белешке са биографским подацима. Међу некролозима највише се истиче некролог *Тајмса* који пише да Југославија није могла наћи бо-

Михаило Гавриловић

љи избор за свог посланика од Гавриловића. Његови фини манири, јасно и хладно просуђивање и велико познавање факата чинили су га одличним саветодавцем и верним пријатељем. У великим кризама кроз које је пролазила његова земља, Гавриловић је увек знао наћи прави пут и никада није падао у екстреме. Према првенствено научник, Гавриловић је био одличан дипломата. Није волео истицати се нити је био шовинист. Познајући Европу, а нарочито Енглеску, Гавриловић је имао инстинктивно разумевање за положај и значај своје земље у свакој прилици. У пези са овим отменим и високо културним човеком тешко је било сетити се балканских страсти. Он је био добар Србин и Европјан, и добар човек.

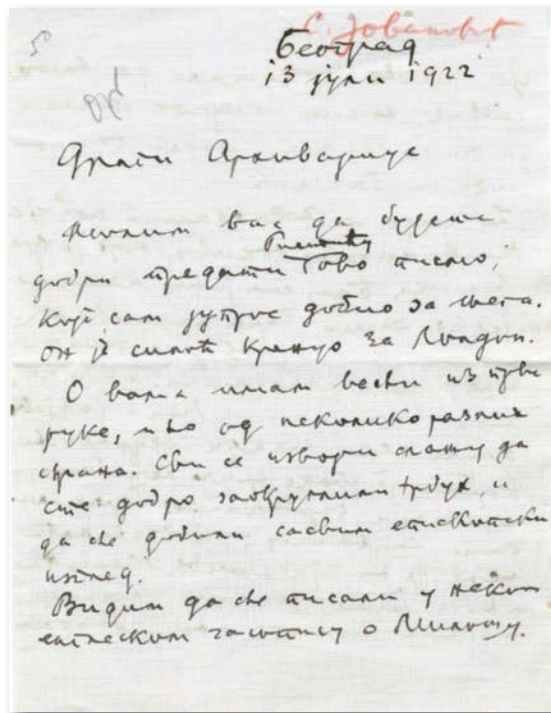
Морнинг Пост пише да Гавриловићева смрт значи велики губитак за Србију, не само због његових великих дипломатских способности већ и с тога што је он био један од највећих српских историчара. *Дејли Телеграф* пише да није лако за једног представника балканске државе створити велики утицај у Лондону, али је Гавриловић својом отвореношћу, љубазношћу и ерудисијом, као и великим знањем, стекао велико поштовање и поверење Форен Офиса а то није мали успех. Може се слободно рећи да је смрт Гавриловићева изазвала велико интересовање јавности и штампе и побудила опште жаљење.

Од бившег посланика Јована М. Јовановића Михаило Гавриловић је примио управу над српским Црвеним крстом у Великој Британији, за председника је изабран почетком 1920, док је његова супруга изабрана за потпредседницу. Сарађивао је са *Српским потпорним фондом* (*Serbian Relief Fund*), организацијом *Шкотске жене* и другим добротворним фондовима (нпр. *Save the Children Fund*, *Society for Training Serbian Women*) и *Колом српских сестара*, који су за циљ имали помагање угроженом српском становништву и ратној сирочади. Био је такође председавајући *Фонда српског посланика* (*Serbian Minister Fund*) и бавио се питањем доласка српских студената на школовање у Енглеску о трошку Фонда.

Упоредо са дипломатском службом, спроводио је и културну мисију, репрезентујући свој народ на најбољи могући начин, помажући разне догађаје (концерти, изложбе фотографија...) чији је циљ био приближавање историје Србије Енглезима и прикупљање прилога. Стекао је велики углед у политичким и јавним круговима у Британији и његова се реч слушала с нарочитим поштовањем. Нажалост, прерана смрт прекину да његову плодотворну делатност на дужности посланика у Енглеској. Умро је изненада, 1. новембра 1924. у Лондону, у 56. години живота. Штампана тога доба у Краљевини СХС (*Време*, *Политика*, *Новости*, *Правда...*), као и сви већи лондонски листови (*The Times*, *The Morning Post*, *The Daily Telegraph...*), донела је низ дирљивих некролога поводом смрти Михаила Гавриловића, хвалећи његове изванредне способности и људске квалитете: отвореност, скромност, смелост, умереност.

„Тешко је било да човек у опхођењу са тим љубазним, скромним и високо културним човеком замисли човека са Балкана...”, гласио је један од британских некролога.

Његова заоставштина (највећим делом се чува у Архиву САНУ и Архиву Србије у оквиру Личног фонда Михаила Гавриловића, али се делом може наћи и у оквиру фонда Министарства просвете и црквених дела и у фонду Велике школе, као и у Архиву Југославије, у збирци Јована Јовановића Пижона) открива да је био у присним односима са великим бројем политичара и интелектуалаца: Николом Пашићем, Тихомиром Р. Ђорђевићем, Слободаном Јовановићем, Павлом и Богданом Поповићем, Јашом Прода-

Из преписке са Слободаном Јовановиће
који га оловљава са „драги архивариусе”
(АСАНУ, Историјска збирка, бр. 10403-8-01)

новићем, Чедомилџом Мијатовићем, Јованом Дучићем, Александром Белићем, Браниславом Петронијевићем, и многим другим.

Јован Скерлић сматрао је да је Михаило Гавриловић доказ великог културног успона Србије његовог времена, а Војислав Јовановић Марамбо написао је у некрологу поводом Гавриловићеве смрти: „Јер Михаило Гавриловић није био само један историчар од расе, он је био и један државник од расе. И тај велики свој дар он је у потпуности ставио у службу свог народа... Дубоко Европљанин, он је у исто време носио у себи и све националне добре црте, црте Тимочког Србина, нарочито, истрајног, критичног, озбиљног”.

Миљана Ђорђевић
виши архивист
Историјски архив Ниш

АКАДЕМИК МИХАИЛО ГАВРИЛОВИЋ: ИСТОРИЧАР И АРХИВИСТ

У српској историографији личност Михаила Гавриловића представља специфичну појаву, пошто његов значај проистиче истовремено из две области деловања – као историчар створио је научна дела чија вредност не застарева и тако обележио развој српске историографије, док је као први и дугогодишњи управник Државне архиве био зачетник архивске делатности у Србији, чији је рад остао узор и путоказ генерацијама архивиста. Обе сфере његове делатности, у значајној мери веома блиске, и као историчара и као државног архивара, прожете су јединственом идејом, која је садржана у схватању да је научно и критичко промишљање прошлости незамисливо без истраживања архивске грађе. Тај став у целокупној делатности Михаила Гавриловића није означавао само промовисање једног научног приступа, већ је имао и дубљи културолошки и друштвени смисао, и у том тренутку представљао је симбол модернизације и допринос изградњи савремене српске државе и друштва.

По завршетку студија на Великој школи, Михаило Гавриловић се као благодетељанац и стипендиста српске Владе упутио на специјалистичке студије на Универзитету Сорбона у Паризу, где је изучавао историју средњег века. Студије је завршио 1899. године одбраном докторске дисертације *Уговор закључен у Паризу 1259. између Луја IX, краља Француске и Хенрија III, краља Енглеске*. Гавриловићева докторска дисертација објављена је исте године и као књига, која је затим у медијевистици постала незаобилазно дело за проучавање француско-енглеских односа у 13. веку. За њу је Гавриловић користио низ необјављених архивских докумената из британских и француских архива и музеја, изучавајући истовремено и хронике тога доба, као и савремену литературу. Ово дело представља важан допринос једног српског историчара политичкој, војној и правној историји средњег века, а истовремено је и сведочанство о дOMETИМА српске интелигенције крајем 19. и почетком 20. века.

Ми

Александар I
по милости Божијој и воли народној

Краљ Србије

На предлог Нашег министра просвете и
црквених послова, постављено:

у Државној Архиви:

за Државној Архивара: д-ра Михаила
Гавриловића, професора Филозофског Краља Алек.
сандра I; и

за писара друге класе: Јована Цковича,
префашаист предавача.

Наш министар просвете и црквених послова
ва нама овај указ потврди.

1 маја 1900 год.

у Београду

Министар

просвете и цркв. послова

Ауг. Јорђевић с.р.

Александар с.р.

Указ о постављењу
Михаила Гавриловића
за државног архивара.
Београд, 1. мај 1900.
(Архив Србије)

Током студија Михаило Гавриловић је постао сарадник на *Великој француској енциклопедији*, за коју је написао већи број чланака који се односе са на одреднице из историје јужнословенских народа. Још током школовања у Паризу, напореда са стручним усавршавањем, започео је и рад на прикупљању архивске грађе о српској историји. Истраживао је и прикупио француска документа о Првом српском устанку, као и објављену архивску грађу на француском језику, и сабрао их у збирку докумената у обиму од 842 стране, коју је под насловом *Исписи из француских архива. Грађа за историју Првог српског устанка* објавила Српска краљевска академија 1904. године. На тај начин обележена је стогодишњица Првог српског устанка, а збирком је Српска краљевска академија покренула посебну серију под називом *Споменици на туђим језицима*.

Осим истраживања у француским архивима, Михаило Гавриловић је 1902. године истраживао архивску грађу у Петрограду, а 1905. у Бечу, да би на основу података које је прикупио, као и истраживањем домаће архивске грађе, написао обимно тротомно дело *Милош Обреновић*, које је објављено 1908, 1909. и 1912. године. Гавриловић је обрадио прву владавину кнеза Милоша, почев од Букурешког мира (1812), и завршио са добијањем Хатишерифа из 1833. и путовањем кнеза Милоша у Цариград 1835. године. Излагање у овој студији завршава се 1835. године, а не како је аутор предвидео, 1839. године, крајем прве Владе кнеза Милоша. Белешке за четврту, завршну књигу страдале су током Првог светског рата.

*

Велика француска енциклопедија. — Крајем 1898. год. појавила је се на свет књ. XXIII познате француске *La Grande Encyclopédie*, која садржи речи од *Ma-moisson*. У овој књизи има више чланака, а нарочито биографија наших знаменитијих људи, као биографије: Кнеза Михаила (стр. 914), Краља Милана (976--977), Милана В. Миљевића (984), Великога Милоша (999--1000), Симе Милутиновића--Сарајлије (1001) и Младена Миловановића (1001). Почетком пак ове године угледала је света књ. XXIV са речима од *moissonneuse-nord*, где налазимо чланке о Црној Гори од А. Giron-а (стр. 221--224), о Кнезу Николи (1063--1064), Нишу (1130), и т. д. Нама је особито мило, што можемо овде саопштити, да на овоме јединственом делу своје врсте, око кога су се окупили највиђенији француски писци по свима струкама, ради и један наш млађи учени Србин, г. Михаило Гавриловић, гимназијски професор у оставци, који је до данас написао више од 30 чланака за ову енциклопедију, а који се тичу Срба и Хрвата.

*

Вест о сарадњи Михаила Гавриловића на Великој француској енциклопедији, *Нова искра*, бр. 20--21

Гавриловићева монографија о Милошу Обреновићу је донела обиље нових информација и утицала на формирање научне слике о личности и делу Милоша Обреновића, насупрот дотадашњим погледима оптерећеним традицијом и династичким страстима. Искорак који је представљао ово дело огледао се у чињеници да су историчари тог доба углавном стручно обрађивали период средњовековне историје, док се проучавање историје 19. века углавном није заснивало на истраживању архивске грађе. Монографија Михаила Гавриловића спада међу најдокументованија дела српске историографије о 19. веку, с обзиром да је заснована на до тада необјављеној архивској грађи не само домаћег, већ и страног порекла, што је представљало прекретницу у српској историографији, која је до тада тематски и методолошки оскудевала у радовима заснованим на архивским истраживањима. У том смислу, према речима Слободана Јовановића, са Михаилом Гавриловићем „почиње научно обрађивање српске историје 19. века”, док је један други великан српске историографије, Радован Самарџић, приметио да „после Михаила Гавриловића није се у српској науци могла више озбиљно писати историја Србије 19. века без претходних архивских истраживања”.

Особеност и иновативност методолошког поступка Михаила Гавриловића била је у томе што је истраживањем огромне и разноврсне архивске грађе био у стању да на основу најширих знања која му је она пружала осети прошлост и да се у њу уживи. Методолошки ослоњен на архивску грађу, Гавриловић је на основу реконструкције, анализе, синтезе и тумачења докумената формирао судове, откривао животе људи до најситнијих детаља, уочавао је многобројне процесе, манифестације живота и света, и при томе сваку тврдњу поткрепљивао архивским материјалом. Истраживачку новину представљало је и то што је догађаје из националне историје доводио у везу са европским збивањима. Истовремено, обиље архивске грађе није га водило у монотонију документарности, већ су његова дела писана једноставно, јасно и занимљиво, али без литерарних претензија.

Библиографија Михаила Гавриловића броји 88 радова, а у центру његовог научног интересовања био је Први српски устанак и личности које су радиле на обнови српске државности, па је у том циљу прикупљао архивску грађу о Карађорђу, Милошу Обреновићу, Младену Миловановићу и другим истакнутим личностима с почетка 19. века. Као посебна студија објављено је његово дело *Милош Обреновић и Вук Стефановић Караџић* (1908), а део ње-

гових чланака и прилога сабран је у књизи *Из новије српске историје* (1926). Објављивао је радове у *Српском књижевном гласнику* и *Летопису Матице српске*, а велики значај имају и његове критике радова Стојана Новаковића, Гргура Јакшића и Бењамина Калаја.

Паја Јовановић,
„Портрет Михаила
Гавриловића“,
уље на платну (Архив Србије)

Био је члан Српског књижевног друштва од 1906. године, члан Одбора за историју Српске краљевске академије и члан Француског књижевног друштва. За редовног члана Српске краљевске академије изабран је 1914. године. Током Првог светског рата за потребе српске владе радио је на пројекту мемоара под насловом *Историјски приказ*, који је требало да послужи као увод за Меморандум припреман у Влади ради упознавања савезника са српским националним захтевима.

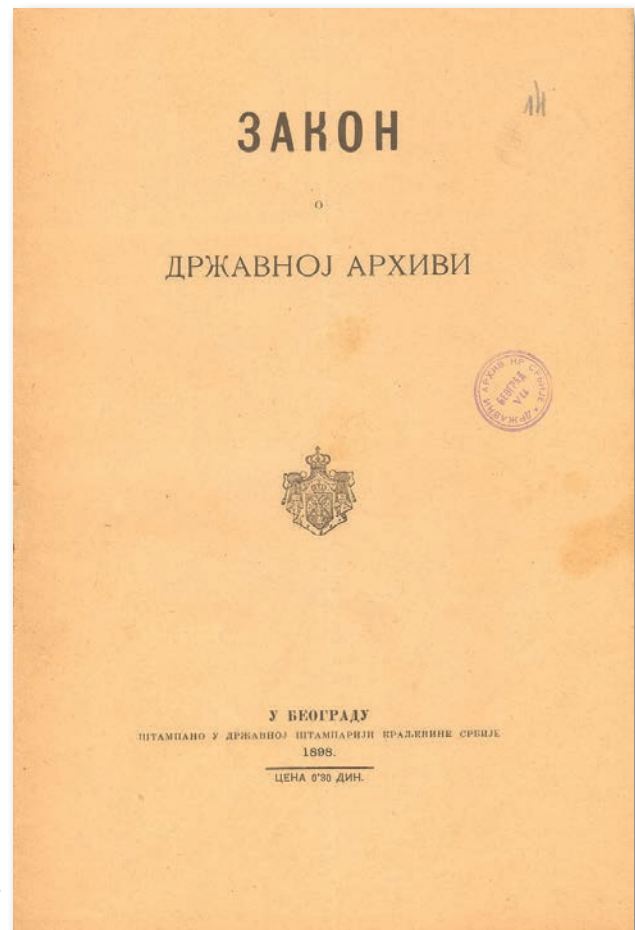
Када се има у виду да је своја истраживања и писање радова обављао напоре са пословима прво државног архивара, а затим дипломатског посланика, тек под тим околностима може се сагледати посвећеност, али и преданост, напор и прилежност које је Гавриловић уложио у свој рад. Био је личност чврстог карактера, непристрасан у оцењивању и доследан у примени методског поступка. У том смислу је Тихомир Ђорђевић верно описао Гавриловића: „Скроман, ни мало разметљив, увек присебан и ретко паметан, он је био човек који је гледао само свој посао и корист од њега и своју част коју је уносио у посао.” Као посланик при Ватикану бавио се проучавањем архивске грађе Ватиканског архива, о чему су остали да сведоче његови исписи из архива, а припремао је и дипломатску историју Србије у 19. веку и историју Карађорђева времена.

Док је као историчар могао да следи трагове које су оставили његови претходници, међу којима су Иларион Руварац, Јован Томић, Стојан Новаковић, дотле је у архивистици Михаило Гавриловић био родоначелник и зачетник струке. Приликом избора првог државног архивара, Михаило Гавриловић, као стручно образовани историчар са богатим истраживачким искуством у страним архивима, представљао је најпогоднију личност која би успешно руководила пословима стварања централне архивске установе, утемељења архивске праксе и изграђивања друштвене свести о значају архивске делатности. Законом о Државној архиви нису биле детаљно прецизиране квалификације које су очекиване од личности која би стајала на челу ове установе, али је сама чињеница да је државном архивару дат ранг редовног професора Велике школе говорила о очекивањима, као и о научном значају који је очекиван од установе. Државни архивар морао је имати одговарајуће образовање, ширину знања и културе, као и смисао за научни рад, али, пре свега, довољно способности и енергије да се прихвати организовања великог и одговорног посла заштите архивске грађе.

[illegible]

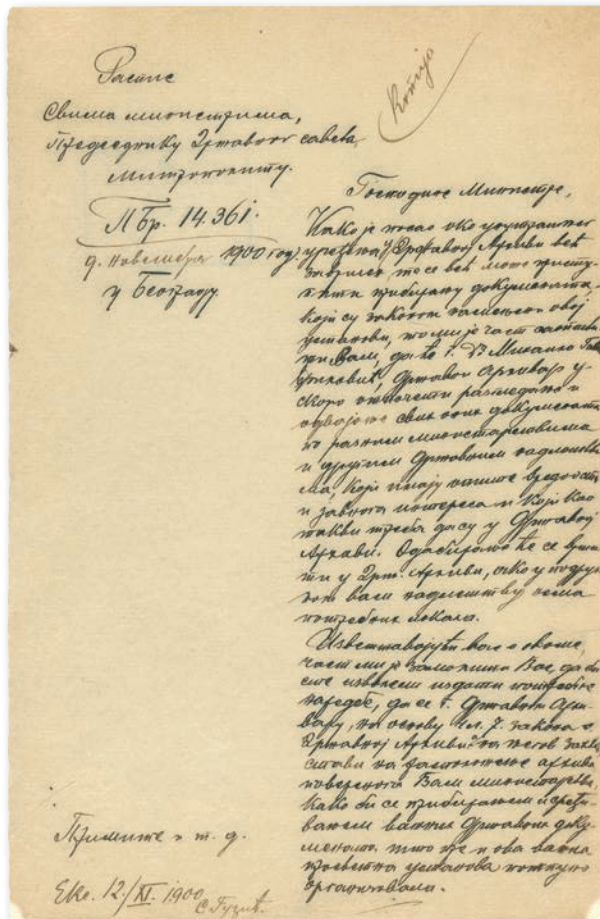
Службени лист
Михаила Гавриловића
(Архив Србије)

Михаило Гавриловић је у тренутку доношења Закона о Државној архиви, као државни стипендиста, завршавао докторске студије у Паризу, које су се у великој мери заснивале на архивским истраживањима, што је као повољну околност имао у виду министар просвете Андра Ђорђевић приликом доношења одлуке о избору Гавриловића за првог државног архивара. Осим искуства у архивским истраживањима, боравак Михаила Гавриловића у иностранству дао му је и прилику да се по добијању вести о избору за државног архивара упозна са уређењем и организацијом архива у Француској и Великој Британији, чему се у наредном периоду студиозно посветио.

Закон о Државној архиви. Београд, 1. децембар 1898.
(Архив Србије)

Убрзо по добијању вести о постављењу за државног архивара, Михаило Гавриловић је увиђао да је „организација архива врло компликована ствар, много више но што изгледа”, и предлагао министру просвете да пре него што отпочне организовање Државне архиве изврши преглед докумената који по закону у њу треба да уђу, ради увида у њихов обим и стање у коме се налазе, и израде плана класификације и распореда документа. У новембру 1900. године министар просвете је писмом обавестио све ministre, као и председника Државног савета и митрополита, о почетку рада Државне архиве, и затражио да у својим ресорима ставе на располагање све архиве и омогуће државном архивару да прегледа, одабере, разврста и прикупи документа која спадају у надлежност новоформиране установе. Са своје стране, и у исто време, државни архивар се, руковођен сазнањима о немарном односу, уништавању

Распис Павла Маринковића, министра просвете упућен свим министрима, председнику Државног савета и митрополиту да ће др Михаило Гавриловић, државни архивар започети преглед и прикупљање архивске грађе. Београд, 9. новембар 1900. (Архив Србије)

и отуђивању архивске грађе, обратио министрима унутрашњих послова, привреде, финансија, војске и грађевина, са апелом да сачувају и заштите постојећа документа док их не преузме Државна архива.

Прве архивске фондове примљене у Државну архиву чинила су документа Књажеске канцеларије и Попечитељства иностраних дела, како је то Закон о Државној архиви одредио и како је то научна јавност у ранијим предлозима и тражила. Као највиша власт у земљи за време прве владавине кнеза Милоша, и место где су доношене одлуке и из којег се управљало државом, Књажеска канцеларија је садржавала највреднију архивску грађу, док је Попечитељство иностраних дела представљало својеврсни наставак рада ове канцеларије. Изузетно вредна архивска грађа ове

две институције пронађена је на тавану Министарства иностраних дела, а налазила се у „највећем нереду и врло жалосном стању”. Архивска грађа Књажеске канцеларије пренета је у Државну архиву у новембру 1900. године, док је архива Попечитељства иностраних дела стизала постепено све до 1910. године.

Суочавајући се са скоро несавладивим тешкоћама, Државна архива је ипак почела да попуњава своје фондове, најпре захваљујући угледу, ефикасности, организацији, упорности и преданости државног архивара и његових малобројних сарадника. Тако су 1902. године примљене архиве Државног савета и Београдске митрополије, следећих година и архивска грађа Главне благајне Министарства финансија, Министарства просвете и црквених послова, а затим низа других државних установа. Архивска грађа Министарства народне привреде примљена је 1910. године, пошто је претходно била продата једном пиљару и уз велике муке од њега откупљена. Без регистара и деловодних протокола, растурена и поцепана, представљала је тек остатке архиве једне значајне институције, која је могла да представља изузетан извор за проучавање економског и друштвеног живота Србије у 19. веку. Сличан развој догађаја следио је у бројним другим преузимањима и покушајима да се заштити архивска грађа. Архива Управе вароши Београда је стигла 1913. године, иако је још у фебруару 1904. године питање ове архиве покренуо Михаило Гавриловић, с обзиром на то да се она налазила на тавану, расута и поцепана, а садржала је акте до 1885. године и према свим критеријумима припадала је Државној архиви као изузетно важан извор за проучавање друштвеног живота у Београду у 19. веку. Будући да није било простора да се ова документација пребаци у Државну архиву, поново је 1905. код председника Министарског савета и министра унутрашњих дела покренуто питање њеног смештаја и заштите, али су, тек када се 1913. почело са њеним уништавањем, били обезбеђени услови да се спасе бар оно што је преостало од ове архиве.

Сваки пријем архивске грађе био је посебна прича. У сваком од њих била је садржана и необична историја уништавања и још необичнија историја мучне борбе за очување барем онога што је преостало. У настојању да прикупе и, колико је могуће, заокруже архивску грађу државне управе у 19. веку, стручњаци Државне архиве су и у унутрашњости Србије трагали за документима старијих институција и значајних појединаца, а ту су се често сусретали са још драстичнијим случајевима уништавања.

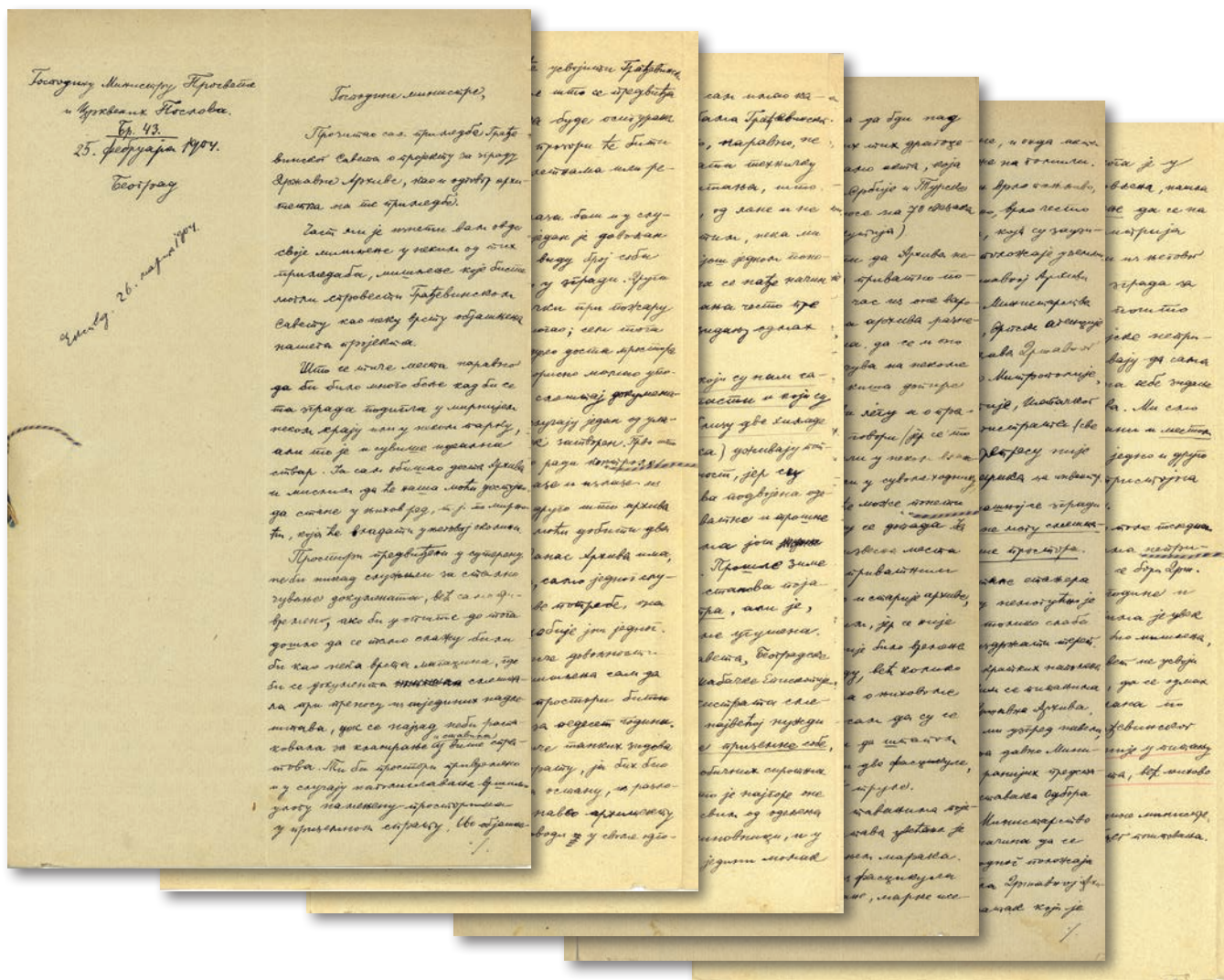

Оснивачи Државне архиве,
с лева: Јован Ивковић,
Михаило Гавриловић,
Миленко Ранчић и
Милоје Борисављевић.
(Архив Србије)

Суочавајући се непрестано са оваквим и сличним тешкоћама, Гавриловић је свакодневно морао да се бори са друштвеним и државним немаром и незнањем и да често подноси поразе, али при томе није лако одустајао у послу прикупљања архивске грађе. Његовом упорношћу успешно су завршавани процеси који су одлагани по неколико година, а неуморно је интервенисао и залагао се у случајевима када су се јављале тешкоће приликом преузимања архивске грађе. Напори да се што више архивске грађе прикупи, са друге стране, били су отежани чињеницом да није постојала адекватна архивска зграда, и једна од многобројних битака, коју ће тек његови каснији наследници привести крају, била је борба да Државна архива добије своју зграду и адекватан простор за смештај архивске грађе. У том смислу били су нужни компромиси, у једном тренутку преузимање архивске грађе свело се на одабир и пријем само оног материјала који се налазио у великој опасности и био угрожен до те мере да му је претило пропадање, тако да се цео посао прикупљања претворио у спасавање најугроженије архивске грађе.

Са минималним финансијским средствима, са недовољно особља и без сопствене архивске зграде, Државна архива је са муком одговарала својим захтевима и успевала да прикупи сву архивску грађу која је чекала на пријем у често алармантним условима.

Зграда у коју је 1900. године била смештена Државна архива у великој мери је ограничавала функционисање установе и онемогућавала да се стручни посао остварује у пуном обиму. Првенствено зато што је простор био сувише мали и врло брзо није више било места за смештај и пријем нове архивске грађе, а простора за сређивање и обраду архивског материјала и коришћење архивске грађе скоро да није ни било. Уз то, архивска грађа није била заштићена од пожара и влаге, па је Михаило Гавриловић у

Др Михаило Гавриловић, државни архивар обавештава Љубомира Давидовића, министра просвете о згради потребној за Државну архиву. Београд, 25. фебруар 1904. (Архив Србије)

марту 1902. сматрао да је неопходно да у обраћању министру напише: „Сматрам за дужност да се оградим против свих рђавих последица које могу настати услед тога што зграда у којој је Државна архива смештена не одговара ни најелементарнијим условима који се траже за овако важну установу.” Исто тако, Гавриловић је био приморан да обавештава поједина надлештва о томе како није у прилици да преузима архивску грађу и да их моли да је заштите и чувају код себе, док Државна архива не буде оспособљена да преузме документа.

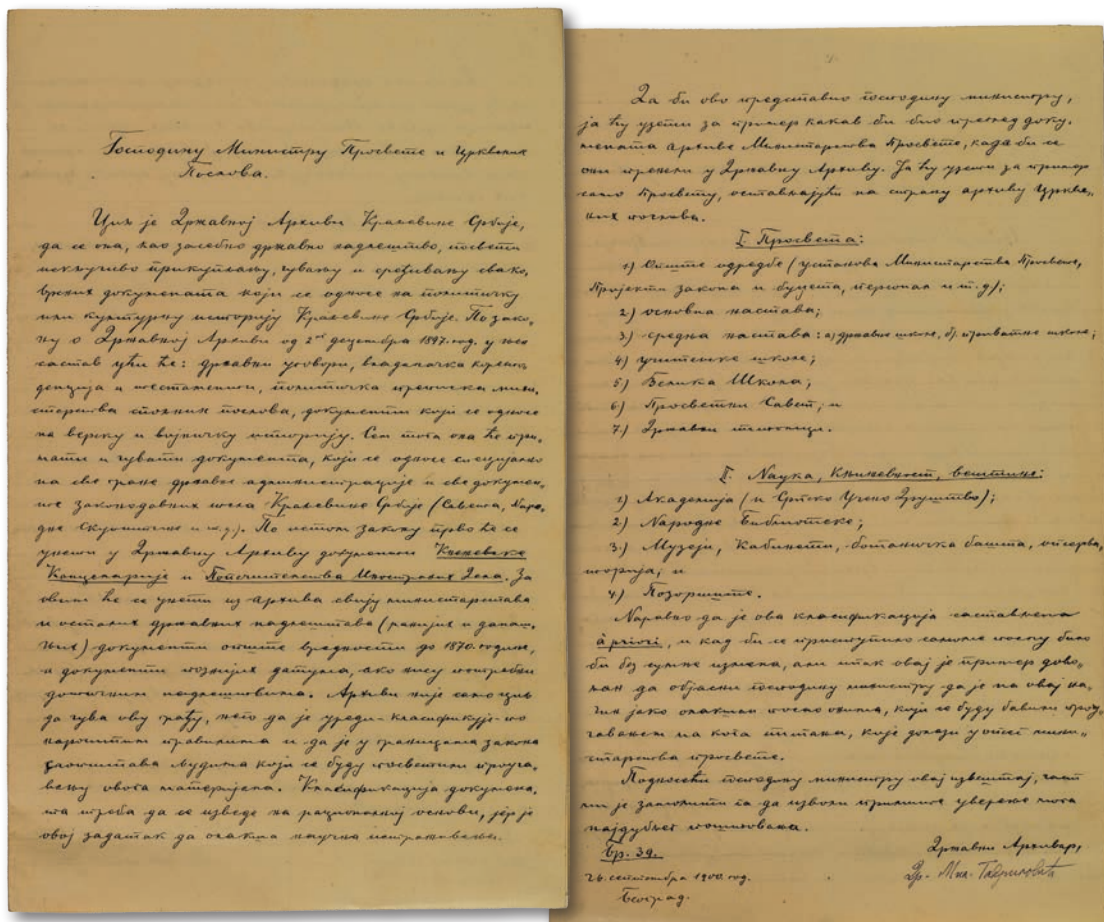
У марту 1903. године чинило се да су неразумевање и немар отклоњени и да ствари крећу у добром правцу, јер министар доноси решење да се на имању и из средстава фонда Димитрија Николића-Беље подигне наменска зграда за Државну архиву. Михаило Гавриловић и сарадници су у јуну 1903. били најближе остварењу идеала првих архивиста у Србији, очекујући да изградња зграде почне, међутим пројекат је одбијен од стране Грађевинског савета. Тим поводом у фебруару 1904. Гавриловић најбоље описује неодрживо стање у коме се Државна архива налазила: „Документи који су нам сачувани од пропасти и који су уређени (на близу 2.000 кутија и свезака) уживају потпуну несигурност, јер су смештени у два подвојена одељења једне приватне и трошне зграде. [...] Архиве Државног савета, Београдске митрополије, Шабачке епископије и Шабачког магистрата сместили смо по највећој нужди у три влажне собе, са затворима обичних сиротних станова. [...] Многе старе архиве у унутрашњости пропадају од влаге или од прашине. Документи се разносе [...] а Државна архива нема више простора да прими и спасе сву ту архивску грађу”.

Гавриловић је и 1906. године понављао да је главна невоља Државне архиве што „није смештена у згради, која би приближно одговарала условима који се траже за установу ове врсте”. Иако је исте године Државна архива пресељена у зграду за коју је нађено да више одговара њеним потребама, и ово решење било је незадовољавајуће, па се државни архивар у готово сваком извештају о раду упућеном Министарству просвете жалио на недостатке зграде, њену неусловност, скученост просторија и опасност од пожара.

Борба за одговарајући простор, који би омогућио адекватну заштиту архивске грађе, доносила је бројне поразе и разочарења, а почев од Гавриловића исту битку наставио је да води низ генерација архивиста који су, као и Михаило Гавриловић, били мотивисани на-

дом, страšћу и уверењем, али и професионалном одговорноšћу, а ипак често принуђени да се суочавају са неразумевањем и одсуством друштвене свести и схватања о значају докумената.

Иако веома посвећен послу преузимања и пријема архивске грађе, Михаило Гавриловић је водио рачуна и о другим областима архивске делатности, од сређивања архивске грађе до отварања Државне архиве за кориснике и научна истраживања. Када је реч о пословима архивистичког сређивања и обраде архивске грађе, Михаило Гавриловић се у почетку држао праксе француских архива по којој се, поред поштовања целине архивског фонда, сређивање архивске грађе у оквиру фонда вршило по тематском принципу,

Др Михаило Гавриловић, државни архивар обавештава Павла Маринковића, министра просвете о плану преузимања и сређивања архивске грађе. Београд, 26. септембар 1900. (Архив Србије)

што је и предложио на самом почетку рада министру просвете. Сматрао је да је такво сређивање много повољније за научна истраживања, што сведочи о његовом схватању да Државна архива мора да има научну димензију. Ипак, временом је имао довољно смисла и осећања да предложеној пракси напусти и прихвати савременије методе провенијенције. Наиме, деценија у којој је Михаило Гавриловић био на челу Државне архиве карактеристична је и по убрзаном развоју и коначном преовладавању теорије провенијенције у поступку сређивања архивске грађе. Ова теорија је полазила од становишта да документа у архивским фондovima чине повезану целину насталу током рада једне установе, те да својом унутрашњом повезаношћу представљају сведочанство о њеном раду, да је документима и предметима место тамо где су и настали, те их зато треба оставити у поретку и организационој структури у којој су настали, без формирања вештачки створених тематских целина. Ово савременије, рационалније и за сређивање једноставније и ефикасније, а за квалитетно коришћење архивске грађе повољније гледиште, превладало је и у Државној архиви.

Радећи на пионирском послу и у недостатку искуства и архивске теорије и праксе, први српски архивисти су се неминовно сусретали са једним од најзначајнијих стручних питања у архивистици, које увек има несагледиве последице, а то је утврђивање научне, културне, и друштвене вредности докумената и, сагласно томе, одређивање безвредног регистратурског материјала. Деликатно питање, према којим стручним критеријумима би требало вредновати документа, као и то ко треба да преузме одговорност за дефинисање и примену тих критеријума, државни архивар Михаило Гавриловић покушавао је да реши у сагласности са министром просвете јер, како му је писао у октобру 1907. године, „Посао пречишћавања тако је деликатан, критеријум за одабирање докумената тако растељив да ја то нисам смео узети на себе”.

Када је реч о сређивању и обради архивске грађе, према предлогу државног архивара и на основу одлуке Одбора Државне архиве 1907. године, урађен је инвентар фонда Књажеске канцеларије. Фонд није имао регистре и деловодне протоколе па су документа овог фонда 1908. и 1909. године појединачно описана и направљен је њихов инвентар у облику картотеке.

Сређивање архивске грађе Михаило Гавриловић је видео као „најглавнији задатак” архивиста и сматрао је да је основни задатак сређивања да олакша посао научницима. Први корисници архивске

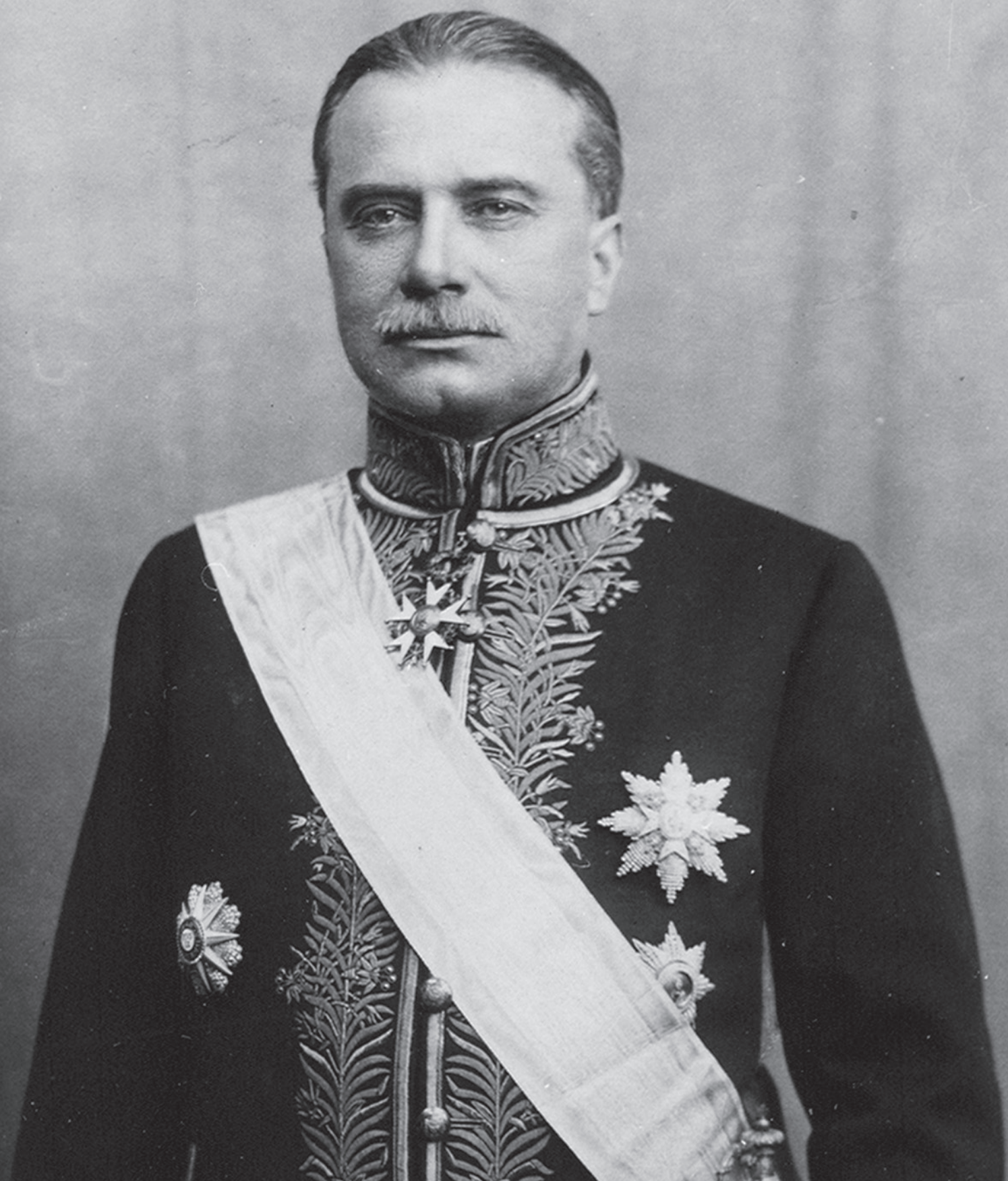
грађе Државне архиве евидентирани су током 1902. године, да би почев од првог истраживача, професора Миленка Вукићевића, у Државној архиви током управе Михаила Гавриловића истраживао читав низ представника интелектуалне и културне елите Краљевине Србије, међу којима и Слободан Јовановић, Павле Поповић, Јован Скерлић, Станоје Станојевић, што је још једно сведочанство и потврда колико је било потребно оснивање Државне архиве, колики је научни полет она покренула и колико је архивско истраживање било прихваћено и примењивано у истраживачком и научном раду.

Прва деценија Државне архиве, током које је овом установом руководио Михаило Гавриловић, била је раздобље великих напора, првобитног прикупљања архивске грађе, огромне борбе за успостављање стандарда и начина рада установе, као и афирмације њеног значаја за државу и друштво, што наводи на закључак да је све што је касније створено проистекло из основа постављених у ово доба. У овом периоду постигнути су значајни успеси у погледу заштите докумената у Србији, прикупљана је и заштићена архивска грађа, формиран први фондови, започело се са њиховим архивистичким сређивањем, установа је стекла значајан углед и настојала да негује свест и осећање за вредност и значај заштите архивских докумената. Прва деценија рада Државне архиве, као период у коме је овом установом руководио Михаило Гавриловић, представља доба у коме су постављени стандарди и изграђени модели који и данас чине део идентитета Архива Србије и архивске службе у Србији. Од Михаила Гавриловића, првог државног архивара у Србији, почела је институционална заштита архивске грађе, и у односу на његова достигнућа у струци и оно што је створио, мерила се касније српска архивистика. Гавриловић је организовао, и сам радио на томе, да се у прву установу заштите пренесе најстарија архивска грађа, и тиме сачувао могућност да будуће генерације разумеју своју прошлост на научним основама. Та пракса се настављала и даље, али је овим почетком била обележена заувек.

Као историчар са богатим истраживачким искуством у архивима, Михаило Гавриловић је могао да уочи и сагледа све послове који су стајали пред новооснованом установом; осим прикупљања архивске грађе, организовао је њено сређивање и коришћење, поставио је темеље архивистици и према стручним принципима и најбољим европским узорима засновао Државну архиву и са њом мисао о неизмерној потреби и значају чувања и заштите докумената.

Михаило Гавриловић је био један од најизразитијих представника генерације српске интелигенције која је крајем 19. и почетком 20. века, усвајањем и промовисањем тековина напредних западноевропских држава и друштава, омогућила друштвени и културни успон Краљевине Србије. Генерације историчара и архивиста које су следиле рад Михаила Гавриловића могле су узор и инспирацију да нађу у његовој личности, напорном раду, истраживачкој посвећености, аналитичности, промишљању архивске грађе, методолошкој иновативности, снази и енергији да паралелно буде присутан и у научној јавности и обавља важне државне функције, али и да следе дело особе која је умела да се прихвати великих терета и обавеза, суочи са бројним проблемима, неразумевањима и отпорима, упусти у објективну критику научног рада угледних колега и савременика и безрезервно прихвати пионирских и тешких послова, као што је изучавање националне историје 19. века на основу историјских извора, или изградња и ширење идеје о значају институционалног чувања и заштите докумената.

Др Љубинка Шкодрић
архивски саветник
Архив Србије

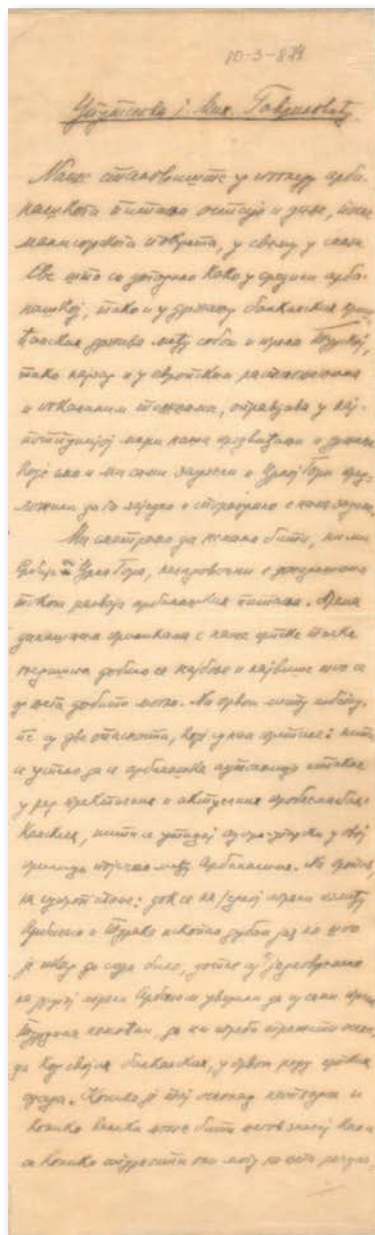

АКАДЕМИК МИХАИЛО ГАВРИЛОВИЋ: ДИПЛОМАТА

Почетком 20. века Краљевина Србија претрпела је промену династије што је са собом носило и напуштање дотадашњег спољно-политичког курса земље. Османско царство било је већ деценијама на умору и питање османског наслеђа постало је једно од кључних политичких проблема у ондашњој Европи. Балканске државе, међу којима су се налазиле и Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора, очекивале су разрешење које би подразумевало ослобађање територија насељених словенским становништвом и њихово при-саједињење. Велике силе различито су проматрале ситуацију на југоистоку Европе, а посебно заинтересована за развој дешавања била је Аустроугарска монархија, која се супротстављала јачању суседних земаља, у првом реду Краљевине Србије.

Геополитичка превирања почетком 20. века нису била карактеристична само за Балканско полуострво: Немачка и Италија, консолидоване након националног уједињења, захтевале су прераспodelу економске и политичке моћи на Старом континенту и у колонијама широм планете, Енглеска и Француска биле су животно заинтересоване да до тога не дође, а Русија се налазила на издисају, изморена унутрашњим кризама и ратовима са Јапаном. Постепено су се стварали предуслови за ратове широких размера и политичке промене које ће из корена променити лице Европе и однос снага у њој.

Мала површином и бројем становника, Краљевина Србија је услед свог географског положаја, али и вишевековне разапетости између османског, руског и аустроугарског империјалног утицаја, имала да се нађе у самом средишту вртлога наступајућих догађаја и промена. У судбоносним тренуцима који су одређивали будућност бројних нараштаја, Србија је, као никада до тада и, нажалост, никада касније, била обдарена генерацијом врхунских интелектуалаца који су несебично стали на браник отаџбине и све своје интелектуалне, друштвене, политичке али и физичке снаге ставили на располагање националним интересима. Постајући свесни одсудности наступајућих догађаја, бројни српски научници – академици, професори универзитета, истраживачи, проналазачи,

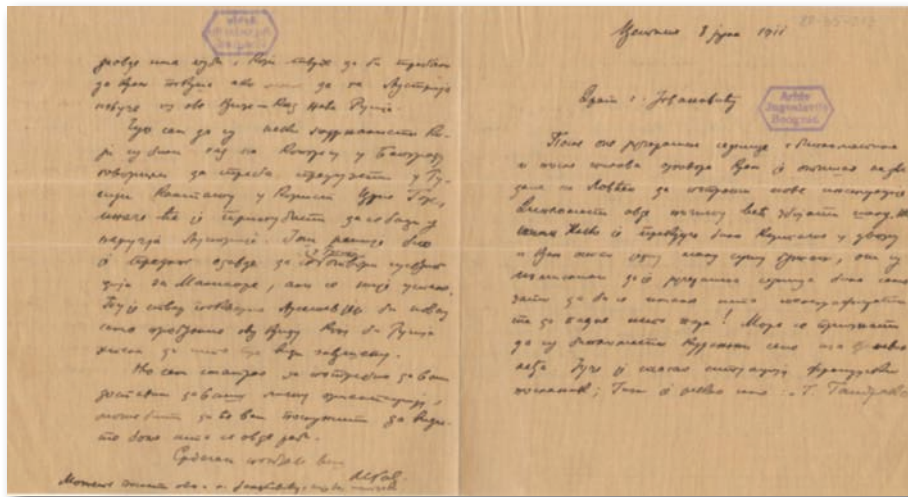

Инструкције министра
Миловановића посланику
Михаилу Гавриловићу
(21.5.1911; AJ, 80-3-874)

али и истакнути уметници и интелектуалци уопште, један за другим ступали су у службу јавних интереса. У периоду од 1910. до 1919. године многи од њих заменили су удобност својих лабораторија, катедара, библиотека и архива стресном службом у дипломатији, државној управи, националној пропаганди и војсци. У галерији светлих ликова српске историје и науке који су пошли овим путем, уз имена Михајла Пупина, Јована Жујовића, Јована Цвијића, Александра Белића и многих других, нашао се и Михаило Гавриловић, истакнути српски историчар и пионир српске архивистике.

У српску дипломатију Гавриловић је ступио у лето 1911. године, напустивши место управника Државне архиве и истраживачки рад коме је био изузетно посвећен. Именован је за изванредног посланика и опуномоћеног министра Краљевине Србије на Цетињу, на које је дошао у јуну исте године. Његово именовање било је показатељ дугорочних планова српске политичке елите и догодило се усред крупних политичких превирања, која ће недуго затим прерасти у одлучујући рат за ослобођење и протеривање Турака са Балканског полуострва. Од првог дана своје дипломатске каријере Гавриловић је био суочен за последицама политике младотурског режима и активно укључен у приближавање и координирање званичних политика Србије и Црне Горе.

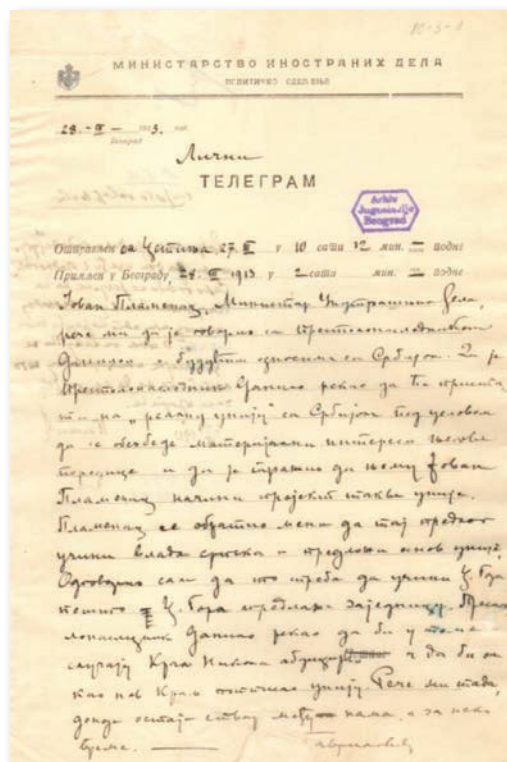
Михаило Гавриловић је за кратко време стекао велико поштовање и личне симпатије водећих црногорских политичара, Јована Пламенца и Лазара Мијушковића. У својим извештајима правилно је оценио политичка дешавања на Цетињу, истакавши да тамо „не постоји влада, већ је најбитнији краљ” и да „влада иде где он заповеди”. Уочавао је снажну амбицију краља Николе Петровића да искористи устанак Малисора и тзв. Арбанашко питање не би ли стекао улогу посредника између Албанаца и Великих сила, а тиме издејствује и извесна територијална проширења Црне Горе. У писмима Јовану Јовановићу Пижону Гавриловић је указивао на интензитет Николиних територијалних захтева, али и изражавао бојазан за стабилност Црне Горе уколико се не добије бар нешто од наведених територија (краљев минимум били су Призрен и Дечани). Према инструкцијама из Београда, али и сопственом уверењу, Гавриловић је апеловао на црногорског краља да буде умеренији у захтевима и да настоји да до разрешења читаве кризе дође мирним путем. Сасвим исправно и пророчки он је још тада, премда на самом почетку своје дипломатске каријере, закључио да ће тзв. Арбанашко питање „бити решено релативно брзо и противно најелементарнијим српским интересима”.

Извештај Гавриловића
са Цетиња, лето 1911.
(А), 80–35–373)

Дужност посланика Краљевине Србије на Цетињу омогућила је Михаилу Гавриловићу увид у односе династија Петровић и Карађорђевић, стављајући га повремено у сам центар преговарачких настојања за уједињење две српске краљевине у једну државу. Обе владарске породице имале су велика очекивања везана за будуће догађаје, а народ у обе краљевине био је на врхунцу патриотског заноса и надао се остварењу вековног сна о поновном уједињењу. Упркос томе, постојало је снажно ривалство, а у одређеним односима између дворова и лични анимозитет, па су и политичке одлуке две српске династије понекад биле не само неусаглашене, већ и директно супротстављене. Уочи Првог балканског рата Гавриловић је посведочио династичком надметању око утицаја у Рашко-призренској митрополији, када је извештавао Београд да је лобирање Цетиња за избор др Гаврила Дожића на упражњено митрополитско место „стало досад Црну Гору 50.000 дуката”.

У средишту међудинастичких односа Гавриловић се нашао и током Првог балканског рата, тј. политичке кризе која је у Црној Гори настала услед дуготрајне опсаде Скадра и снажног противљења Великих сила настојањима краља Николе да по сваку цену заузме тај град. Криза на црногорском двору, као и чињеница да су након успешног садејства своје две војске српске краљевине имале заједничку границу, актуализовале су питање уједињења. Михаило Гавриловић је у тим тренуцима био директна спона између два двора и велики део размене предлога везаних за извршење и форму уједињења водио се путем његове преписке са Николом Пашићем. Инструкције које је добио од владе у Београду биле су да

Лични телеграм Гавриловића
Пашићу, Цетиње, март 1914
(А), 80-3-1)

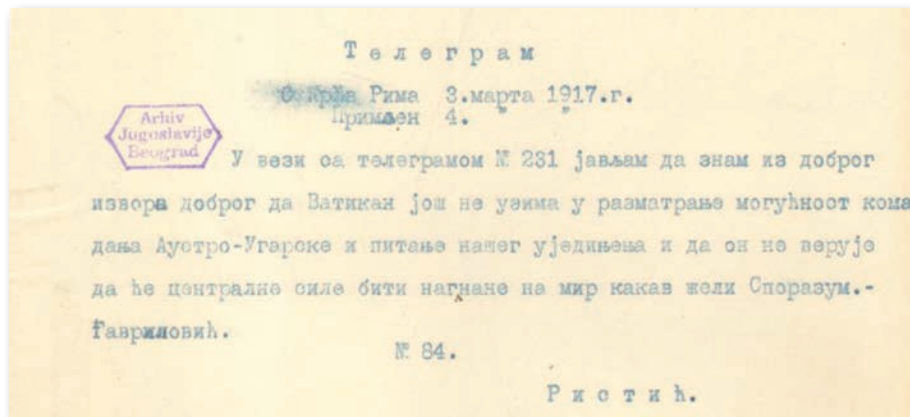
не преузима иницијативу, али да потврдно одговори у случају да династија Петровић изнесе конкретан захтев за материјалну компензацију зарад напуштања престола. У марту 1913. црногорски престолонаследник Данило изразио је жељу да прихвати једну „реалну унију” са Србијом, уз адекватну материјалну одштету, и чинило се да је питање абдикације краља Николе и уједињења готово решено, али се стари краљ у последњем часу предомислио и од даљих преговора се привремено одустало, услед бурних политичких и војних догађања која су уследила. Исход Другог балканског рата био је потврда заједничке границе и стварање јаког „српског блока”, што је у великој мери антагонизовало Аустроугарску и утицало на даљи развој политичке ситуације на Балкану.

Након успешног почетка дипломатске каријере проведеног на Цетињу, следећи национални задатак Михаила Гавриловића водио је у Букурешт. Краљ Петар I Карађорђевић послао је, у јуну 1914., писмо краљу Каролу I да прими Михаила Гавриловића за посланика Краљевине Србије у румунској престоници. Међутим, вртлог судбине није дозволио планирани развој догађаја: крајем јуна у

Сарајеву извршен је атентат на надвојводу Франца Фердинанда, а месец дана касније почео је Први светски рат (Велики рат). У време ових догађаја Гавриловић је још увек боравио у Црној Гори, и одиграо је значајну улогу током Јулске кризе. Наиме, свесни унутрашњих слабости царске Русије, Јован Пламенац и други водећи цетињски политичари прибојавали су се да ће српске краљевине бити остављене без подршке велике заштитнице и да ће практично бити изгубљено све што је стечено у балканским ратовима. Гавриловић, преносећи део Пашићевих утисака из Петрограда, умирујуће је деловао на узбуркану црногорску јавност, посебно узимајући у обзир чињеницу да је истовремено краљ Никола организовао посебан помен Францу Фердинанду и прогласио петнаестодевну жалост у земљи због његовог убиства.

Када је Велики рат и званично објављен, Црна Гора је стала уз Србију, али је аналитичном оку Михаила Гавриловића било јасно да је та одлука од династије Петровић у великој мери изнуђена огромним притиском јавног мњења, које се залагало за уједињење и савезништво са братском Србијом, а након скадарске епизоде са свевише неповерења гледало краља–господара Николу. Гавриловић је, у великој мери захваљујући личном угледу и односима које је изградио са Лазаром Мијушковићем, Лујом Војновићем, али и бароном Гизлом, аустроугарским послаником на Цетињу, и Александром Гирсом, тамошњим руским послаником, долазио до деликатних информација везаних за политичке потезе и размислања краља Николе и престолонаследника Данила, и о томе обавештавао Београд. Док су две братске војске заједно ратовале, поново се актуализовало питање уједињења. Тада је, међутим, Гавриловић обавештавао Пашића да је црногорски двор све даље од уједињења, да стари краљ отежава координацију војне сарадње са Србијом, да се и престолонаследник Данило у јавности изражава аустрофилски, те да је тобоже због лечења напустио земљу. Ове информације биле су од великог значаја за формулисање званичне политике Србије према Црној Гори, династији Петровић и питању уједињења. Непосредно пред повлачење војске преко Албаније, српска влада је одлучила да су јој услуге Михаила Гавриловића потребније на месту које има више утицаја на глобално одлучивање о рату и послератном поретку.

Након великих победа на Церу и Колубари, српска влада изашла је у јавност са програмом југословенског уједињења, усвајањем и објављивањем Нишке декларације у децембру 1914. године. Крајем истог месеца Никола Пашић се обратио Гаври-

Телеграм упућен из Рима
у коме се преноси Гавриловићев
извештај из Ватикана
(март 1917. године,
АЈ-80-11-615)

Аустроугарске, а у геополитичкој комбинаторици која је подразумевала нестанак ове империје подржавао је италијанске аспирације на Источни Јадран. Питање југословенског уједињења игнорисано је до последњег тренутка, али је папа у више наврата дао прилог за српске избеглице и настојао да одговори и на друге молбе српске владе које су му стизале преко Михаила Гавриловића. Истовремено, кардинал Гаспари покушао је да наметне посредовање папе за закључење мира 1916., а након савезничке конференције у Риму јануара 1917. и формулисања захтева за мир, протестовао је код председника САД Вудроа Вилсона у вези са његовим начелом националног самоопредељења, што је свакако било на штету Србије и њених интереса.

Гавриловић је обављао врло деликатан посао у Ватикану, лобирајући за југословенско уједињење, обављајући функцију дипломатског изасланика владе без неопходног формалног оквира услед става земље домаћина, прикупљајући историјску грађу везану за историју српског народа, као и материјал о односима Краљевине Србије са Католичком црквом. Никола Пашић био је изузетно задовољан његовим радом при Светој столици и сматрао да би следећа станица у његовој дипломатској каријери требало да буде Русија, односно Петроград. Избијање Фебруарске револуције у Русији спречило је Гавриловића да преузме дужност коју је с радошћу прихватио, и он је остао у Ватикану, где се нашао у средишту политичких и дипломатских потреса изазваних тзв. Папском мировном нотом из августа 1917.

Папа Бенедикт XV упутио је, у лето 1917., ноту из два дела шефовима готово свих зараћених држава, предлажући склапање мира, разоружање и међународну арбитражу око спорних питања.

Ни Србија ни југословенско уједињење нису били поменути нити једном речју у овом документу, који чак није ни упућен српској влади. Гавриловић је имао незахвалан задатак да се код кардинала Гаспарија распита о природи и додатним појединостима везаним за овај акт, који је у својој суштини био непријатељски према Србији и њеним интересима, а и иначе је фаворизовао решења која су више погодовала Централним силама него Антанти. Објашњење које му је понуђено било је да је нота упућена само оним земљама са којима Ватикан има званичне дипломатске односе, те да папа сматра прихватљивим обнову Србије у постојећим границама, као и да питање ратне одштете Србији не би смело да кочи постизање мира које желе народне масе широм континента. У таквим условима Гавриловић је по први пут у својој каријери био принуђен да изађе изван строге уздржаности дипломатског протокола и да Гаспарију примети да су Србија, али и Русија, Румунија, Бугарска, Турска и Црна Гора, „за Ватикан државе другог реда, шизматичке или неверничке, без моралног и материјалног утицаја”. На њиховом сусрету у септембру 1917. пренео је државном секретару Ватикана став незадовољства српске владе, али је Гаспари поново одбио да се изјасни о југословенском уједињењу. Гавриловић је извештавао српску владу да је папина нота „нов пример политичке агресивности католицизма и наклоности ка католичким земљама”, те да се балканске земље нису ни помињале како се не би увредила Аустроугарска.

Током 1918. године, када је ситуација на ратиштима постала знатно повољнија по Антанту и питање југословенског уједињења, Ватикан је остао највећи противник стварања Југославије. Анализирајући лукаву и дволичну политику Курије према Србији, академик Драгољуб Живојиновић указао је да су истакнути српски дипломати Лујо Бакотић и Михаило Гавриловић првобитно погрешно разумели намере Ватикана, што је и једина до данас релевантна изречена критика на Гавриловићев дипломатски ангажман. Услед коректних личних односа и пријема при Светој столици, њима се учинило да Ватикан не стоји на путу југословенског уједињења, те да чак „са симпатијама гледа на то”, а отрежњење је дошло тек половином 1917. године.

Следећи национални задатак Михаила Гавриловића дошао је као последица развоја догађаја на ратишту, али и промене односа снага у српској влади. Крајем фебруара 1918. дотадашња концентрациона влада Србије поднела је оставку, а Никола Пашић је, уживајући подршку регента Александра, формирао радикалски

кабинет. Већ у марту Гавриловић је позван да се придружи српској влади на Крфу, и постављен је за заступника министра иностраних дела, а у јулу је именован за помоћника министра и одређен да буде главна испомоћ Стојану Протићу у администрирању МИД-а у Пашићевом одсуству. То је била велика част и одговорност, на чему су му писмима честитали академик Тихомир Ђорђевић, Константин (Коста) Кумануди и Милета Новаковић, а Слободан Јовановић препоручивао му је поједине сараднике који би му могли бити од користи при вршењу нове службе. Михаило Гавриловић постао је једна од водећих снага српске дипломатије, личност која је по знању и функцији од тог тренутка значајно утицала на формулисање спољне политике Краљевине Србије и рад њених дипломатских представништва.

Крајем јула 1918. Енглеска је признала Национални савет Чехословака за придружену савезничку силу у рату, обезбедила зајмове и обећала место на међусавезничкој конференцији. Тиме је обзнањено да је и Енглеска дефинитивно стала на страну оних који прихватају нестанак Аустроугарске као ратни исход. Од српске владе тражен је хитан споразум са Југословенским одбором, како би се и југословенском питању дало исто место у савезничкој агенди. У то време српска влада припремала је меморандум о српским националним захтевима, који је требало да буде упућен Савезницима. На Пашићев захтев, Гавриловић је, као увод у овај документ, написао мемоар *Историјски приказ (Aperçu historique)*, а приложио је и низ конструктивних коментара везаних за композицију и основни текст самог меморандума. Чињеница да је био ангажован на писању и редактури тако важног националног програмског документа са самим Пашићем јасно сведочи о огромном поверењу и поштовању које је уживао код председника владе и његових блиских сарадника.

Након капитулације Бугарске у септембру 1918. дошло је до новог комешања међу српским политичарима и поново се отворило питање реконструкције српске владе. Опозиција је посебно инсистирала на томе да Пашић не би смео да и даље истовремено врши и функцију председника владе и министра иностраних дела. Он је, суочен са оваквим захтевима, преузео иницијативу и упутио предлог Михаилу Гавриловићу да се у новом „евентуалном кабинету националне концентрације” прими положаја министра иностраних дела, нудећи му притом „пријатељску сарадњу чланова свих наших странака који уђу у тај кабинет”. Гавриловићев одговор сачуван је у писму од 17. октобра, у коме обавештава пред-

седника владе да у тренутним околностима није у могућности да се прихвати дужности која му је незванично понуђена. Искрпно образлажући свој одговор, он је истакао да је рат при крају, да ће се ускоро у Паризу и Лондону доносити кључне одлуке, а да би он као министар био принуђен да буде вођен развојем догађаја уместо да њима управља; указао је и на чињеницу да није близак политичким странкама, као и да тренутно не познаје лично утицајне људе у светским центрима одлучивања, те да сматра да би министар иностраних дела морао да буде неко кога одликује све наведено, тј. „човек у Парламенту или чиновник који је с вама (Пашићем, прим. аут.) највише радио последњих година”. Гавриловић је том приликом нагласио: „свако друго решење, уверен сам дубоко, било би штетна импровизација по земљу”, и тако постао један од ретких у политичкој историји Србије који је одбио понуђено место министра иностраних послова. Због изузетног значаја, ово писмо наводимо у целини:

Г. Ст[ојан]. Протић саопштио ми је ваш телеграм из кога видим да ме, договорено са опозицијом узимате у комбинацију за Минис[тра]. Инос[траних]. Дела. Како нисам добио формалну понуду, сматрам за дужност, пре свега да вам се захвалим а за тим да вам ставим до знања – у циљу да бих вам олакшао справљање нових комбинација док сте још у Паризу – да ми је немогућно примити евентуалну понуду из ових разлога:

Криза у којој се данас налазимо двоструке је природе: она је парламентарна и национална.

Што се тиче прве моја је кандидација у њој по нужди, јер се парламентарне групе не могу да сложе... Несумњиво је је да ће оне, водећи строго рачуна о судбоносним данима које преживљујемо наћи у своме патриотизму решење за ову чисто парламентарну тешкоћу, о којој ја немам права више да говорим.

Односно оне друге кризе, кризе нашег националног питања, она траје већ четири године, и ми смо тако рећи на конгресу, пред самим решењем, наша се народна будућност већ скицира у Лондону и Паризу.

Сад, у последњем моменту, апсолутно ми је немогућно примити посао, од кога сам, стицајем околности био увек далеко. Ја бих морао примити нову ситуацију у којој не могу ништа да променим

и која би мене носила место да ја њоме управљам, ја бих био играчка мање више свршених факата, утврђених идеја и позиција. Хтео не хтео, ја бих морао примати туђа мишљења, за све тражити од другог најнужније податке и осцилирати између група које мене не познају и на које немам никаквог утицаја. Међутим, сад није време да један Министар Ин[остраних]. Д[ела]., лута између идеја, личности и група, он треба да зна тачно све прилике, да има одређено мишљење и политички престиж да то мишљење импонира. Ја апсолутно не видим какав би био мој ауторитет као Мин[истра]. Ин[остраних]. Дела, кад бих се у данашњој емиграцији, појавио у канцеларијама каквог министарства, нпр. у Паризу, између вас и г-на Веснића, где радите већ толико година а нарочито последња три месеца, рад који је мени апсолутно непознат. Не рачунајући уз то да ја не познајем ниједну од личности у Паризу и Лондону – о другим местима да не говоримо – које имају данас да решавају о нашој судбини. Остављам на страну друга питања, исто тако важна, нпр. питање о својим евентуалним сарадницима и о министарству. Сваки говор о томе, у моме данашњем положају био би у најмању руку неколегијалан. За реформе у томе погледу апсолутно се нема времена.

Једина солуција по моме мишљењу јесте јак човек у Парламенту или чиновник који је с вама највише радио последњих година. Свако друго решење, уверен сам дубоко, било би штетна импровизација по земљу. Зато сам се и решио рећи вам то и ако још непозван, јер сам сматрао да ми то дужност налаже и као Србину и као човеку. Уверен сам такође да ми се на овој изјави неће замерити.

Управо у то време, почетком 1918. године, лични пријатељ и велики лингвиста Александар Белић, будући председник СКА и САНУ, писао је Гавриловићу да је чуо вест, „но не знам из каквог извора, да је Пижон кандидат за министра пропаганде, а ти за Лондон...”. Пашић је поново нудио министарско место Михаилу Гавриловићу након Женеуске декларације, али са истим исходом, а остало је неразјашњено да ли је од идеје да Гавриловића учини министром у пролеће 1921. године одустао због поновног одбијања истакнутог историчара и дипломате или из неког другог разлога.

Када је коначно остварено југословенско уједињење, министар иностраних дела нове државе постао је др Анте Трумбић, а Михаило Гавриловић остао је помоћник министра. Учествовао је

у стварању мреже дипломатских представништава нове државе, успостављању дипломатског протокола, а значајну улогу имао је и приликом оснивања новинске Агенције „Авала” и организације пропаганде према иностранству, у јесен 1919. године.

Михаило Гавриловић именован је за краљевског посланика у Лондону у новембру 1919. године, и те дужности се примио за време свог боравка у Паризу, а у енглеску престоницу и један од најважнијих центара међународне политике стигао је 27. децембра. Посланство у Лондону било је једно од најважнијих дипломатских представништава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), и опсег послова којим се бавило у многome је надилазио уобичајен обим једног посланства. Поред редовних административно-конзуларних активности, Гавриловић и његови сарадници бавили су се и питањима сузбијања антисрпске и антијугословенске пропаганде, ратних репарација, стипендирања студената и научника, изградње и одржања угледа Краљевине СХС у енглеској јавности. Понекад је ово посланство било суочено и са посебним захтевима владе у Београду, као у случају телеграма из јануара 1921. у коме је председник владе Пашић тражио да се прибаве информације о мерама које енглеска влада предузима ради сузбијања штрајкова радника у гранама индустрије од виталног значаја. Гавриловић и његови сарадници предњачили су у ревносном извршавању својих дужности, у једном времену у коме је систем дипломатских представништава тек изграђиван и био подложен честим променама. Од свих представништава Краљевине СХС само је оно у Лондону прихватило и спроводило идеју министра Момчила Нинчића о редовном слању месечних извештаја МИД-у 1923. године.

Посланство Краљевине СХС у Лондону било је живи центар дипломатске, пропагандне, политичке, финансијске и добротворне активности. Из низа сачуваних докумената (углавном похрањених у Архиву Југославије у Београду) уочава се да је једна од најинтензивнијих активности посланства било реаговање на непријатељски интонирану пропаганду и старање о угледу државе у очима британске јавности. Још од првих дана Гавриловићевог мандата посланство је било суочено са непријатељском пропагандом о новој држави, која је испрва потицала од црногорске политичке емиграције блиске династији Петровић, а потом и од држава ревизионистички настројених према Версајском миру. Гавриловић је лично био укључен у реаговања на негативне написе у штампи, објављивање званичних одговора и демантија, а у много наврата

Михаило Гавриловић као краљевски посланик у Лондону,
у свечаној дипломатској униформи

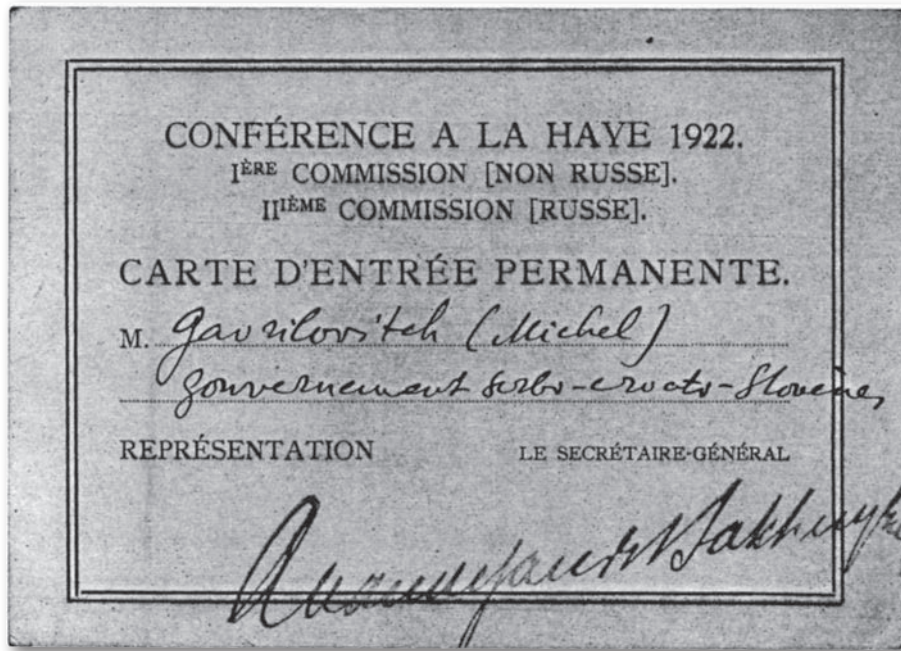
објављивао је и ауторске чланке у којима је објашњавао српско и југословенско гледиште у вези са одређеним политичким процесима и кризама у Европи. Настојао је да приближи Краљевину СХС и историју Јужних Словена британском јавном мњењу низом предавања које је држао по позиву на универзитетима широм Енглеске, али такође и на јавним и свечаним манифестацијама. Гавриловић је поменути предавањима и чланцима приступао са великом пажњом и одговорношћу, а концепти неколико његових предавања и данас се чувају у Архиву САНУ. Такође, настојао је да се врати истраживачком раду и чак добио одобрење за истраживање у бечком Државном архиву и појединим енглеским архивима, али до краја живота није објављивао нове студије нити монографије.

Услед истакнутог значаја Посланства у Лондону у мрежи дипломатских представништва Краљевине СХС, Михаило Гавриловић и његови сарадници често су добијали задатке, захтеве и молбе за посредовање и ангажовање у превазилажењу различитих тешкоћа у међународним односима или решавање проблема др-

жављана Краљевине у иностранству. У погледу добијања и реализације ратних репарација посланство је било у редовном контакту са Филипом Волфом Вуковићем, чланом државне делегације у Репарационој комисији. Гавриловићу су се више пута лично обраћали грађани слабог материјалног стања којима је била неопходна финансијска помоћ да се из иностранства врате у отаџбину, као и бројне установе науке и културе које су молиле за његово посредовање у набавци или дистрибуцији неопходних књига. Посланик у Лондону такође је, у много наврата, био умољаван да се побрине око помоћи (правне, финансијске, логистичке) одређеним лицима која су из Краљевине СХС у Велику Британију упућивана ради обављања посебних задатака за владу или неку од значајних националних установа. Уз све наведено, Гавриловић је учествовао у дипломатском протоколу енглеске престонице, који је подразумевао низ званичних и незваничних сусрета, банкета, хуманитарних вечери, стручних предавања, посета верским објектима и догађајима везаним за краљевску породицу земље домаћина, о чему сведоче небројене позивнице и подсетнице које се данас чувају у Архиву Србије, Архиву САНУ и Архиву Југославије.

Михаило Гавриловић је током свог мандата у Посланству у Лондону имао већи број сарадника, али је посебно блиску сарадњу остварио са секретаром посланства Константином Фотићем и аташеом за штампу Луком Смодлаком, док му је у хуманитарном раду велику помоћ пружала и супруга Стојанка. Био је лојалан и заштитнички настројен према сарадницима, о чему сведоче и захтеви да се Смодлаки повећају припадљености и продужи боравак у Лондону, као и интервенција у корист Фотића, када је у марту 1923. био новчано кажњен због злоупотребе положаја државног чиновника, тј. тобожњег слања телеграма у приватне сврхе.

Колики је био опсег питања и проблема којима се Гавриловић бавио као посланик у Лондону сведочи и епизода покушаја нормализације дипломатских односа са Холандијом. Наиме, због умешаности холандског почасног конзула у Београду Бернарда Рапапорта у шпијунску аферу током Великог рата, и одбијања владе у Хагу да га разреши дужности, Краљевина СХС протерала га је из земље, што је довело до тешких поремећаја у дипломатским односима две земље и практично њиховог прекида крајем 1920. У циљу обнове односа предложено је, од стране холандске владе, да посланик Краљевине СХС у Лондону добије акредитацију а да се не отвара посебно посланство у Хагу. Михаило Гавриловић је 30. априла 1922. примљен у холандском министарству иностраних послова,

Званична пропусница
М. Гавриловића
са конференције у Хагу 1922
(Архив САНУ)

акредитиве је предао холандској краљици Вилхелмини 1. маја, а потом је био примљен од стране принца Консорта и краљице мајке 8. и 9. маја. Ово је био крупан корак у турбулентним дипломатским односима две земље, а Гавриловић је потом изабран и да предводи делегацију Краљевине СХС на конференцији у Хагу (јун–јул 1922), посвећену решавању одређених финансијских питања везаних за ситуацију у Русији (питања национализације стране имовине и одобравања међународних кредита руској влади). Након ове мисије био је позван да се прикључи државној делегацији у Лондону ради учешћа на предстојећем састанку Друштва народа о бугарској четничкој акцији, мањинама и разграничењу са Мађарском у Прекомурју.

Током обављања дужности краљевског посланика у Лондону Михаило Гавриловић је наставио традицију сарадње Посланства са Друштвом Српског Црвеног Крста (СЦК). Он се ове сарадње и руковођења над лондонским одсеком СЦК прихватио и престапања на тло енглеске престонице, и био им предан до последњих дана свог живота. Из кореспонденције између председавајућег Друштва СЦК у Великој Британији, Френка Хејстингса, и Гавриловића, вођене почетком 1920., може се сазнати да је Посланство често помагало разне догађаје чији је циљ био приближавање историје и

Лево:
Стојанка Гавриловић
као подпредседница
Друштва Српског
црвеног крста у Британији
Десно:
Седиште Друштва Српског
Црвеног крста у Британији
(Јужни Кенсингтон, Лондон)

културе Србије Енглежима, кроз организацију бројних концерата и изложби фотографија, часова српског језика, одржавање бројних предавања за српске студенте, као и настојања да се српски хирурзи доведу у Кардиф ради усавршавања. Гавриловић је у другој половини јануара 1920. обавештен писмом да га је Савет Друштва изабрао за свог председника, док је госпођа Стојанка Гавриловић изабрана за потпредседницу.

Интензивно је сарађивао са бројним британским и српским хуманитарним организацијама, међу којима су биле и *Шкотске жене*, Евелина Хаверфилд са својим сарадницима, *Српски потпорни фонд* (*Serbian Relief Fund*), *Фонд Спасимо децу* (*Save The Children Fund*), *Коло српских сестара*, као и бројни појединци и мања удружења, који су се бавили сакупљањем помоћи и хуманитарних прилога. Посланство је примало бројне донације са свих меридијана и потом их је, уз сагласност Министарства за социјалну политику, слало тамо где је било потребно. У више наврата помогнут је рад Кола српских сестара, које је било врло захвално Гавриловићу на прослеђеним средствима и упутило му више сачуваних захвал-

Дом ратне сирочади у Нишу
изграђеним средствима
Српског потпорног фонда

ница и честитки. Међу бројна конкретна достигнућа његовог хуманитарног рада и дипломатског посредовања спада и Дом ратне сирочади у Нишу, изграђен средствима Српског потпорног фонда.

Михаило Гавриловић водио је живу акцију прикупљања књига за обнову библиотечног фонда у Србији, али је ова иницијатива наишла на нешто слабији одзив енглеског јавног мњења. Такође, блиско је сарађивао и са *Друштвом за образовање српских жена* (*Society for training Serbian women*), у чијем је раду учествовала и гђа Гавриловић. Друштво је школовало српске девојчице и бринуло о њима, а посредовало је и у неколико случајева када су енглеске породице имале жељу и да их усвоје и пруже им могућност стицања факултетске дипломе. Гавриловић је помогао и у оснивању *Фонда Нил Фрејзер* (преминула у Србији 1915) на Универзитету у Београду, чији је циљ било школовање енглеских питомаца у Србији.

Упоредо са ангажманом у СЦК, Михаило Гавриловић се прихватио и рада у *Фонду српског посланика*. Савет Фонда оформљен је 20. јула 1920. и за председавајућег и почасног благајника изабран је Гавриловић, а за секретара је постављен др Драгутин Суботић. Овај фонд преузео је одређена материјална средства од појединих укинутих хуманитарних организација, као и дискреционо опредељена средства српског Посланства у Лондону из времена Великог рата. Гавриловић је утицао на то да се поменути фондови споје и употребе у сврху редовног издржавања једног броја студената из Србије које је бирао Универзитет сваке године. Он је имао и веће

амбиције: предлагао је претварање куће у којој се налазио Српски потпорни фонд у Српску кућу за ђаке и студенте, не само у Лондону већ и у Оксфорду. Нажалост, ова идеја није реализована због мањка средстава у државној каси Краљевине СХС и неблагоприятног реаговања надлежних органа у Београду на предлоге из Велике Британије.

Изузетна преданост послу и заиста изванредно велики број задужења којима се Михаило Гавриловић посвећивао током свог боравка у Лондону неповољно су утицали на његово здравствено стање. Колико је рад у Краљевском посланству у Лондону био напоран и стресан сведоче и бројни захтеви Гавриловићевих сарадника за добијање одсуства ради лечења или преко потребног одмора, који се данас чувају у Архиву Југославије. У поверљивом телеграму упућеном министру иностраних дела Михаило Гавриловић је 17. августа 1924. молио за добијање месечног одсуства због лечења, које је требало да хитно отпочне. Одсуство је одобрено, али је Гавриловић почео да га користи тек 9. септембра 1924., јер је морао да сачека долазак Ђорђа Тодоровића, који ће га одменити на дужности. Хитним телеграмом од 1. новембра 1924. Тодоровић је јавио влади у Београду да је посланик Гавриловић преминуо у 21.50 часова од срчаног напада. Велики историчар, први управник Државне архиве и истакнути дипломата преминуо је са навршених 56 година живота.

Смрт Михаила Гавриловића оставила је огроман утисак на ондашње јавно мњење Краљевине СХС и Велике Британије. Стотине телеграма саучешћа пристизале су са свих страна света на адресу његове удовице и краљевског посланства, а многи од њих и данас се чувају у Архиву Србије. Сахрана је организована од стране државног одбора и Гавриловић је сахрањен у Београду 12. новембра 1924. уз државне почасте и протокол. У изводу из Књиге за уписивање умрлих цркве београдске као узрок његове смрти наведена је Адисонова болест, у то време ретка болест изазвана отказивањем надбубрежних жлезда и престанком лучења потребних хормона, али до данас нису пронађени други историјски извори који би омогућили прецизнију реконструкцију Гавриловићевих здравствених тегоба.

Михаило Гавриловић провео је читав живот стварајући и марљиво обављајући одговорне друштвене и националне дужности које су му биле поверене. За савременике је био пример изванредне професионалности, принципијелности, манира и ерудиције.

За свог кратког животног века задужио је српску науку и народ бројним постигнућима, али се чини да његовом лику и делу још увек није одата адекватна почаст, те да у широј јавности мало људи зна за име човека коме дугујемо историографски лик кнеза Милоша Обреновића, оснивање данашњег Архива Србије и изванредно значајно дипломатско представљање Србије и Краљевине СХС у тешким и осетљивим временима. У Алексинцу и Београду (Општина Врачар) две улице носе његово име, а наша је нада да ће ова изложба и свечана академија подстакнути интересовање стручне и шире јавности за живот и рад овог изванредног интелектуалца.

Александра Софронић
дипломирани историчар
Београд

др Александар Стојановић
научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

ХРОНОЛОГИЈА ЗНАЧАЈНИХ ДОГАЂАЈА 1868–1926.

Рођење и школовање

- 1868.** Рођен је 17/29. марта у Алексинцу Михаило Гавриловић, од оца Мојсила, судског писара, и мајке Анке Ничић.
- 1886/1887.** Полаже испит зрелости у нишкој Гимназији са одличним успехом. Међу професорима који су му потписали диплому био је и Стеван Сремац.
- 1887.** Уписује Велику школу у Београду, Историјско-филолошки одсек.
- 1889.** Добија Вукову стипендију за најбољег студента Филозофског факултета.
- 1891.** Завршава са одличним успехом студије на Великој школи, истакавши се током студија својим радом о Јовану Рајићу и историјским објашњењима уз *Етнографску карту српских земаља*, коју је Великошколска омладина издала 1891. Исте године постављен је за предавача Учитељске школе у Нишу.
- 1892.** Полаже професорски испит обрадивши, као свој домаћи рад, тему *Утврђење парламентаризма у Енглеској и апсолутизма у Француској*. Постаје професор Гимназије у Нишу. Предавао је историју, географију и француски језик.
- 1893.** Подноси молбу Министарству просвете да му се додели стипендија и једногодишње одсуство због усавршавања у иностранству.
- 1894.** Одлази у Париз на високе специјалистичке студије на Сорбони (*École pratique des hautes études*), као државни питомац.
- 1895.** Постављен је за професора Прве мушке гимназије у Београду; коначно добија трогодишњу државну стипендију.
- 1897.** Стиче новоуведену диплому високих студија (*diplome d'études supérieures d'histoire et de géographie*).
- 1898.** Постаје *rapporteur* за српску књижевност на *Congres bibliographique international* у Паризу; постаје сарадник Велике француске енциклопедије (*La grande encyclopédie*) за Србију, Хрватску и Бугарску.

1899. Стиче докторат универзитета (*doctorat de l'université*) одбранивши дисертацију из области средњовековне европске историје под називом *Студија о париском уговору из 1259. између Луја IX, краља Француске и Хенрија III, краља Енглеске* (*Étude sur le traité de Paris de 1259 entre Louis IX, roi de France et Henri III, roi d'Angleterre*).

Архив, научни рад, Српска краљевска академија

1898. Донет је први закон о Државној архиви у Срба.

1900. Постављен је за првог државног архивара Србије.

1901. Објављује две важне програмске расправе у Српском књижевном гласнику: *Спољашња политика Србије у XIX веку* и *Српски покрет и руско-француски односи 1804–1807*.

1903. Министарство просвете доноси одлуку о подизању нове зграде за Државну архиву; Михаило Гавриловић се жени Стојанком Д. Ђорђевић.

1904. Добија сина Димитрија; објављује прву књигу *Исписи из француских архива* (*Грађа за историју Првог српског устанка*). Њоме је Српска краљевска академија на најбољи начин покренула посебну серију грађе под називом *Споменици на туђим језицима*.

1906. Примљен је у Српско књижевно друштво; изабран је за хонорарног професора историје српског народа XIX века на Правном факултету у Београду.

1908. Излази из штампе први део монографије *Милош Обреновић*.

1909. Излази из штампе други део монографије *Милош Обреновић*.

1912. Излази из штампе трећи део монографије *Милош Обреновић*.

1914. Изабран је за редовног члана Српске краљевске академије.

1919. Примљена је к знању његова оставка на чланство у СКА.

1926. Излази из штампе књига изабраних студија, чланака и прилога Михаила Гавриловића *Из нове српске историје*.

Дипломатска каријера

1911. Постављен је за опуномоћеног министра и посланика Краљевине Србије на Цетињу.

1914. Краљ Петар I Карађорђевић препоручује Михаила Гавриловића румунском краљу Каролу као свог ванредног изасланика и опуномоћеног министра; Сарајевски атентат и почетак Првог светског рата; потписивање Конкордата.

- 1915.** Одлази у Ватикан као делегат српске владе за спровођење Конкордата.
- 1916.** Примљен је код папе Бенедикта XV, од кога је добио прилог за избеглице из Србије.
- 1917.** Пашић му нуди место посланика у Петрограду; постаје заступник министра иностраних дела при Влади на Крфу.
- 1918.** Завршава израду пројекта мемоара *Историјски приказ* (*Aperçu historique*); одбија Пашићеву понуду да га постави за министра иностраних послова; постаје опуномоћени министар и посланик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Лондону.
- 1920.** Изабран је за председника српског Црвеног крста у Лондону, док је његова супруга изабрана за потпредседницу.
- 1924.** Изненада умире у Лондону, у 56. години живота.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА МИХАИЛА ГАВРИЛОВИЋА*

КЊИГЕ

1. *Étude sur le Traité de Paris de 1259 entre Louis IX, roi de France, et Henri III, roi d'Angleterre*. Tèse par – . Paris, Libraire Emile Bouillon éditeur. <Imprimerie Durand, Chartres>, 1889; стр. XV + 156, 8°. Bibliographie (стр. XI–XV). – Index alphabétique (145–151 стр.).
2. *Essai de restitution des plus anciens mémoriaux de la Chambre des comptes de Paris*. Par Josseph Petit et Gavrilovitch, Maury et Teodoru avec un préface de Ch.-V. Langlois. Paris, Felix Alcan, 1899; стр. [4] + XXII + 263 + [1], 8° – Université de Paris. Bibliothèque de la Faculté des lettres, VII.
3. *Исписи из париских архива*. (Грађа за историју Првога српскога устанка). Прикупио – . Београд. Српска краљевска академија, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1904; стр. [3] + XXIX + 842, 8°. – Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Споменици на туђим језицима, књ. I. Оцена рукописа: Стојан Новаковић, Годишњак Српске краљевске академије, 1901, XIV (1900); стр. 79–83.
4. *Милош Обреновић*. Књига прва (1813–1820). Написао – . Београд. издање Задужбине И. М. Коларца, Нова штампарија „Давидовић”, 1908; стр. XX + 579, 8°. Књ. 126. Предговор (III–XVIII стр.). Приказ: У. [Јован Скерлић], Српски књижевни гласник, 1908, књ. 20, св. 5; стр. 390–391.
5. *Милош Обреновић*. Књига друга (1821–1826). Написао – . Београд. издање Задужбине И. М. Коларца, Нова штампарија „Давидовић”, 1909; стр. [1] + 758 + [1], 8°. Књ. 133. Прикази: Слободан Јовановић, Српски књижевни гласник, 1909, књ. 23, св. 11; стр. 833–843; св. 12; стр. 919–921; Л. [Јован Скерлић], *Српски књижевни гласник*, 1909, књ. 22, св. 11; стр. 872–873.
6. *Милош Обреновић*, Књига трећа (1827–1835). Написао – . Београд. издање Задужбине И. М. Коларца, Нова штампарија „Давидовић”, 1912; стр. [1] + 628, 8°. Књ. 146. Приказ: Слободан Јовановић, Српски књижевни гласник, 1913, књ. 30, св. 5; стр. 376; св. 6; стр. 468–475.

* С. Мереник, *Библиографија Михаила Гавриловића*, Историјски часопис, књ. XXXVIII, Београд 1991, 305–316.

7. *Из нове српске историје*. Студије – –. Београд. Српска књижевна задруга, Штампарија „Уједињење” А. Д., 1926; стр. XII + [3] + 209, 8°. – Коло XXIX, бр. 193. Садржи: Слободан Јовановић, Предговор (III–XII стр.). – Спољашња политика Србије у XIX веку (1–51 стр.). – Српски покрет и руско-француски односи (52–77 стр.). – Ичков мир (78–97 стр.). – Почети дипломатских односа Велике Британије и Србије (98–189 стр.). Прештампани радови бр: 12, 13, 14, 38, 23. Приказ: Ј[аша] М. Продановић, Шумадија, Крагујевац, март 1927. год, I, св. 1; стр. 25–26, 8°.
8. *Милош Обреновић*. Књига прва (1813–1820). Написао – –. Београд. „Слово љубве”, [1978]; стр. XX + 579, 8°. – Фототипија издања Задужбине И. М. Коларца из 1908. године.
9. *Милош Обреновић*. Књига друга (1821–1826). Написао – –. Београд. „Слово љубве”, [1978]; стр [1] + 758 + [1], 8°. – Фототипија издања Задужбине И. М. Коларца из 1909. године.
10. *Милош Обреновић*. Књига трећа (1827–1835). Написао – –. Београд. „Слово љубве”, [1978]; стр [1] + 661, 8°. – Фототипија издања Задужбине И. М. Коларца из 1912. године. Радован Самарџић, Михаило Гавриловић (стр. 629–661).

РАСПРАВЕ, СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ У ЧАСОПИСИМА, НОВИНАМА И ЗБОРНИЦИМА

11. Dèprèz Eugène, Gavrilovitch Michel. *L'histoire et la littérature serbe (1888–1898)*. – (Extrait du Compte rendu des travaux). Paris, au siège de la Société, 1899; str. 10, 8°. – Congrès bibliographique international. Tenu à Paris du 13 au 16 avril 1898. Sous les auspices de la Société bibliographique.
12. *Спољашња политика Србије у XIX веку*. – Српски књижевни гласник, 1901, књ. 3, св. 3; стр. 195–210; св. 4; стр. 288–293; св. 5; стр. 350–395; св. 6; стр. 440–451; књ. 4, св. 1; стр. 39–48.
13. *Српски покрет и руско-француски односи од 1804 до 1807 год.* – Српски књижевни гласник, 1901, књ. 2, св. 2; стр. 114–125; св. 3; стр. 189–202.
14. *Ичков мир*. Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806–1807. Политичко-историјска студија Стојана Новаковића. (Глас Српске Краљ. Академије. LXVI. Други разред.). – Српски књижевни гласник, 1903, књ. 9, св. 2; стр. 104–123; св. 5, стр. 380–384; св. 7, стр. 540–549. – –. (Поводом расправе г. Ст. Новаковића: Ичков мир. Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806–1807), Београд, Штампарија Светозара Николића, 1903; стр. 35, 8°. – Прештампано из „Српског књижевног гласника” за 1903. год.
15. *Мисија Димитрија Давидовића у Цариграду 1830 године*. – Српски књижевни гласник, 1904. књ. 13, св. 3; стр. 191–198; св. 4; стр. 253–265.
16. *Први српски устанак 1804–1813*. – Србобран [календар], 1904; стр. 1–16.

17. *Српска депутација у Цариграду 1827. године.* – Српски књижевни гласник, 1904, књ. 12, св. 3; стр. 825–837.
18. *Један лажни Немањић.* – Политика, 12. I 1905, бр. 360; стр. 1–2.
19. *Пазван Оглу, видински везир.* – Политика, 19. IV 1905, бр. 465; стр. 1–2
20. *Устанак у Албанији и Босни 1831–1832.* – Србобран (календар), 1905; стр. 3–15.
21. *Данашњи дан.* – Реч, 1906, год. 1, бр. 8; стр. 1.
22. *Српска емиграција и Бечки конгрес. 1814–1815.* – Српски књижевни гласник, 1906, књ. 16, св. 2; стр. 116–125. св. 3; стр. 193–199.
23. *Суспендовање првога српског устава. Фебруар–март 1835 год.* – Архив за правне и друштвене науке, 1906, год. 1, бр. 4; стр. 342–347; бр. 5; стр. 409–422.
24. *„Константин Немања”.* – Српски књижевни гласник, 1907, књ. 18, св. 9; стр. 706–709.
25. *Објашњење постанка и узроци устанка српских хришћана 1804.* – Српски књижевни гласник, 1907, књ. 18, св. 9; стр. 657–658.
26. *Милош Обреновић и Вук Стефановић Караџић, од – –.* – Летопис Матице српске. 1908, год. LXXXIV, књ. 251, св. 5; стр. 1–27; књ. 252, св. 6; стр. 45–108.
– –. У Београду, издање књижаре Г. Кона (Књижара и штампарија Учитељског Д. Д. „Натошевић” у Новом Саду), 1908; стр. 92, 8°. – (Прештампано из Летописа Матице српске, [1908, књ. 251, 252]).
Приказ: Ј[ован] С[керлић], Српски књижевни гласник, 1908, књ. 21, св. 11; стр. 871–874.
27. *Смрт Младена Миловановића.* – Српски књижевни гласник, 1908, књ. 21, св. 10; стр. 757–767.
28. *Посета једне екселенције у Београду 1827 године.* – Ново време, 1909, год. I, бр. 29, Додатак; стр. 1–2.
29. *Historical Survey By – –.* – *Servia by the Servians. Compiled and Edited by Alfred Stead. London, William Heinemann, 1909; str. 5–37.*
30. Benjamin von Kallay, *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807–1810.* Aus dem Handschriftennachlass herausgegeben von Ludwig von Thalloszy. Übersetzt von Stephen Beigel. Wien 1910. A. Holzhausen. – Српски књижевни гласник, 1910, књ. 25, св. 9; стр. 697–710; св. 10; стр. 787–796.
В. Калај о првом српском устанку од 1807–1810 год. Београд, Нова штампарија „Давидовић”, 1910; стр. 24, 8°. – Прештампано из Срп. Књиж. Гласника, свеска за 1 и 15 нов. 1910.
31. *В. Калај о Првом српском устанку од 1807.–1810. год.* – Српска ријеч, 1910, год. VI, бр. 277; стр 1–3; бр; стр. 1–2: бр. 279; стр 1–2, Прештампавано, в. бр. 30.
32. *Шта значи документ који је краљ Петар добио на поклон од руског цара?* – Ново време, 1910, год. II, бр. 71; стр. 2.

33. *Предаја Хусејина Градашћевича*. – Просвјета [календар], 1911; стр. 62–65.
34. *Свадба принцезе Петрије*. – Политика, 22. VIII 1911, бр. 2727; стр. 1–3.
35. *Цвети 1915* – Српски дневник, 1916. год. V, бр. 1019; стр. 3.
36. *Ouroche II Miloutine, roi de Serbie, et Charles de Valois*. – La Patrie Serbe, 1917, br. 6; str. 252–260.
37. *Кнез-Милошева кћи*. Једна просидба и удаја на српском двору пре сто година. – Политика, 2. X 1921. год. XVII[XVIII], бр. 4828; стр. [1–2]. Прештампано, в.бр.34
38. *The Early Diplomatic Relations of Great Britain and Serbia*. – The Slavonic Review, 1922. god. I, br. 1; str. 86–109; br. 2; str. 333–351; 1923, br. 3; str. 552–560.
39. *Цвети 1815*. – Политика, 9. IV 1922, год XVIII[XIX], бр. 5015; стр. 3–4. Прештампано, в. бр. 35
40. *Енглеска, Турици и Србија за владе кнез Александра Карађорђевића*. – Новости, 6, 7, 8 и 9. I, 1923, год. III, бр. 507, Додатак 2; стр. [1].
41. *Удадба Милошеве кћери*. – Домаћица, 1924, год. 39, бр. 5/6; стр. 21–23. Извод, упореди са бр. 34.
42. *Српска кнегиња у Лондону*. – Новости, 6, 7, 8, I, 1927, год. VII, бр. 1807; стр. 3.
43. *Карађорђева смрт*. – Отаџбина [календар], 1935; стр. 36–39.
44. *Карађорђева смрт*. – Србобран [календар], 1935; стр. 5–8. Прештампано, в. бр. 43.

ИЗВЕШТАЈИ

45. *Из извештаја државног архивара*. – Просветни гласник, 1905, год. XXVI, бр. 6; стр. 612–613.
46. *Из извештаја државног архивара*. – Просветни гласник, 1906, год. XXVII, бр. 4; стр. 261–263.
47. *Извештај о раду у Државној архиви за 1906, 1907 и 1908 годину*. – Просветни гласник, 1909, год. XXX, бр. 7/8; стр. 546–551.
48. *Извештај о раду у Државној архиви за 1909 годину*. – Просветни гласник, 1910, год. XXXI, бр. 5; стр. 344–348.

ОДРЕДНИЦЕ У ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ

49. *La Grande Encyclopédie*, inventaire raisonné des lettres et des arts per une société de savants et de gens de lettres. Paris, Société anonyme de la Grande Encyclopédie, [1886–1902].
Tom 24: moissonneuse-nord: Nathalie, str 830; Nemanja, (Etienne), str. 920; Néofit, str. 935; Nestor, str 973–974; Nicolas Ier ou Nikita (Petrovitch-Niégosch), str 1063–1064. – *Tom 25: nord-part*: Novakovitch (Stoian), str.

112; Obradovitch (Dmitriyé, puis de son nom moine Dositheus), str. 183; Ouroch, str. 702–703; Pahlen, Pierre-Alexievitch, Pierre-Petrovitch, Frédérik-Petrovitch, str. 796; Palcky František (Fransois), str. 817–818; Palárik (Jean), str. 830; Palkovič (Georges), str. 888; Palmotich ou Palmotta Giugno, str. 907–908; Pangermanisme, str. 943; Panin (Pierre Ivanovitch, compte), str. 945; Panitza, str. 947; Pantchitch (Joseph), str. 956; Paratschin, str. 1035. – *Tom 26: parta-poilpot*: Passwan-Oglou (Osman), str. 68; Patkul (Jean Reinhold de), str. 94; Paul 1er (Petrovinch), str. 118; Pawlowsky (Stanislas), str. 155; Pelzel (Francois-Martin), str. 283; Pcrnstein, Pirkstein ou Parkstein, str. 412; Perwolf (Joseph), str. 504; Pcsina de Čehorod (Thomas Jan), str. 507; Pesma, str. 507–508; Petchersky, str. 517; Petrovitch (Mirko), str. 548; Pfleger-Moravsky (Gustave), str. 569; Pirot, str. 969; Pirotchanaz (Milan), str. 969–970. – *Tom 27: Poncaré-rabbin*: Pomaci ou Pomacs, str. 175–176; Possilovitch (Paul), str. 415; Prémysl, str. 570; Préradovic (Pierre), str. 572; Preslaw (turc Eski-Stamboul; grec Megali Peristhlava, Marcianopoliis chezles Romains), str. 580. – *Tom 28: rabbinisme-saas*: Rački (Franjo), str. 61; Raditchevitch (Branko), str. 78; Raitch (Iovan) str. 104; Rajatchitch (Josef), str. 104; Ristitch (Iovan). str. 696. – *Tom 29: Saavedra-sigillaires*: Safarik (Pavel-Josef), str. 51; Scander-beg ou Georges Castriota, str. 642–643; Serbie (serbe, Srbija), str. 1036–1052. – *Tom 30: Sigillateur-thermopole*: Siméon (893–927), str. 41–42; Simitch (Georges), str. 45; Strossmayer (Joseph-Georges), str. 547; Tauchanovitch (Costa), str. 977.

КРИТИКЕ И ПОЛЕМИКЕ

50. *Изјава*. – Политика, 14. IX 1904, бр. 224. Одговор на чланак: Гргур М. Јакшић, Јавно питање господину Сими Лозанићу, председнику Српске краљевске академије. – Штампa, 13. IX 1904, бр. 253.
Поводом спора између Г. Јакшића и М. Гавриловића о исписивању грађе о првом српском устанку из Државне архиве у Паризу и њеном објављивању у издањима Српске академије наука.
51. *Неморал Гргура М. Јакшића*. – Београд, Штампарија Андре Јовановића, [1904]; стр. 44. +[1]; 9. – [Додатак 306 броју Политике, од 17. XI. 1904].
Одговор на чланак: Гргур М. Јакшић, Морал директора Српске државне архиве Мих. Гавриловића посвећено свима поштеним и посвећеним људима у Србији (Прештампано из „Штампе” бр. 297. год. 1904). – Београд, Електрична нова Трговачка штампарија, 1904; стр. 30, 8°. О истом питању као под бр. 50.
52. Grégoire Yakschitch, docteur de l'Université de Paris: *L'Europe et la Résurrection de la Serbie (1804–1834)*, avec une préface de M. Emile Naumant. Paris, Natchette 1907. 530 p. in 8°. (Гргур Јакшић, доктор париског универзитета: Европа и Васкрс Србије (1804–1834), с преговором Г. Е. Омана, Париз, Ашетова књижара. 1907, 530 стр., in 8°). – Српски књижевни гласник, 1907, књ. 19, св. 7; стр. 555–558; св. 8; стр. 622–633; св. 9; стр. 707–717; св. 10; стр. 779–792; св. 11; стр. 868–876; св. 12; стр. 941–957.
Приказ Д-а Мих. Гавриловића. (Одштампано из Српског Књижевног Гласника а 1907. год. књ. XIX.). – Београд, Нова штампарија „Давидовић“, 1907; стр. 65, 8°.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

53. *Dr. Hans Plehn. – Der Politische Charakter von Matheus Parisiensis. Ein Beitrag zur Geschichte der englischen Verfassung und des Ständetums im 13. Jahrhundert.* – Leipzig, 1897; in – 8°, XIV – 136 p. (Staats-und social wissenschaftliche Forschungen. XIV. 3). – La Moyen Age, 1898, t. 11, br. 5; str. 392–395.
--. – Extrait du Moyen Age. T. XI. No 5. 1898; str. 4, 8°.
54. *Историја Француске.* – Српски књижевни гласник, 1902, књ. 6, св. 2; стр. 794.
О „Историји Француске”, под редакцијом Ернста Лависа.
55. Joseph Petit. *Charles de Valois. (1270–1325).* Paris, 1900, str. XXVII +419 in 8°. – Српски књижевни гласник, 1902, књ. 6, св. 6; стр. 1109–1112.
56. *La Mythologie slave*, par Louis Lèger, Membre de l'Institut. Paris, Leroux, editeur. 1901, in 8°. Str. XIX. i 239. – Српски књижевни гласник, 1902. књ. 5, св. 6; стр. 474–475.
57. *La Serbie contemporaine.* Etudes, enquêtes statistiques, par Joseph Mallat. Tome premier: Géographie, ethnographie, histoire, str. 363. Tome second: économie politique, sociale, commerciale, str. 223. Paris 1902, in 8°. – Српски књижевни гласник, 1902, књ. 5, св. 6; стр. 473–474.
58. *Стари Београд.* – Српски књижевни гласник, 1902, књ. 7, св. 7; стр. 557–558.
Милан Ђ. Милићевић „Цртице за ранију слику српске престонице”. Београд, 1902.
59. *Историја Француске од постојања до Револуције;* излази под дирекцијом Ернеста Лависа. – Српски књижевни гласник, 1903, књ. 8, св. 1; стр. 78–79.
60. Milenko R. Vesnitch. *Un Statista in Serbia.* Bartolomeo Silvestro Cuniberti (1826–1839). (Dalla Nuova Antologia, 16. febrario 1903) Roma 1903. str. 11, in 8°. – Српски књижевни гласник, 1903, књ. 8, св. 5; стр. 392–394.
61. *Цртице за ранију слику српске престонице.* Записао М. Ђ. Милићевић (Одштампано из Годишњице (Николе Чупића). XXII.). Београд, 1902. стр. 56. – Српски књижевни гласник, 1903, књ. 8, св. 2; стр. 156–157.
62. A. Schopoff. *Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673–1904*, firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circularies, réglemens, lois, mémoires etc. Paris. Plon Nourrit et Cie. 1904, str. 645, in 8°. – Српски књижевни гласник, 1904, књ. 13, св. 4; стр. 315.
63. *Турски извори за новију историју Србије.* – Српски књижевни гласник, 1904, књ. 13, св. 3; стр. 233.
О истраживањима Георги Балашчева у софијској Народној библиотеци.
64. „*Историја модерне Француске*”. Габриел Аното (Gabriel Hanotaux). – Српски књижевни гласник, 1905, књ. 14, св. 4; стр. 319.
65. *Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793–1869),* од Д. Б. Алимпића. Прештампано из „Полицијског гласника”. Београд, 1905. – Српски књижевни гласник, 1905, књ. 15, св. 7; стр. 549–553.

66. *Неиздати турски документи о српском устанку од 1805. до 1813.* – Српски књижевни гласник, 1905, књ. 14, св. 4; стр. 316–317.
О чланку Георги Балашчева штампаном у Српском књижевном гласнику, 1905, књ. 14, св. 1; стр. 1–4,
67. *Прилози за историју српске цркве.* Антим, митрополит београдски (1827–1831), од Павла Швабића, професора. Београд 1904. 35 стр., т. 8°. – Српски књижевни гласник, 1905, књ. 14, св. 7; стр. 554–556.
68. *Таковски устанак.* – Српски књижевни гласник, 1905, књ. 14, св. 11; стр. 874–875.
О истоименој књизи Косте Миленовића, Београд, 1905.
69. *Хајдук Вељко највећи српски јунак новијега доба*, од Ср. Ј. Стојковића, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1905. Стр. 93. у 8°. – Српски књижевни гласник, 1905, књ. 14, св. 11; стр. 874.
70. *Два француска извора за Историју Српског народа у хрватском преводу:* »Le voyage de M. Quiclet a Constantinople par terre« и »Mémoire de l'adjudant-commandant Mériage sur Passwan-Oglou«. (У „Гласнику Зем. Музеја књ. XVIII). – Српски књижевни гласник, 1906, књ. 17, св. 2; стр. 151–153.
71. Е. Дрио, *Наполеон у Италији (1800–1812)*. – Српски књижевни гласник, 1906, књ. 16, св. 9; стр. 714.
72. *Документа о Пазван-Оглу.* — Српски књижевни гласник, 1908, књ. 20, св. 11; стр. 876–877.
Димитир. Ђошовић: Материјали за Пазвант — Оглу, извлечени из руских архиви. – Периодическо списание, 1907, 19, књ. 68; стр. 749–755.
73. *Један неиздат путопис преко Балканског полуострва из XVII века.* – Српски књижевни гласник, 1908, књ. 20, св. 10; стр. 791–792.
Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из године 1611. Приопћио Вјекослав Јелавић. – Гласник Земаљског музеја, 1907, бр. 4; стр. 471–482.
74. *Један прилог историји Београда.* – Српски књижевни гласник, 1908, књ. 20, св. 10; стр. 794–795.
О студији Тодора Стефановића Вировског, Београд под владом цара Карла VI (1717—1739). – Beiträge zur neueren Geschichte Österreich, mart 1908.
75. *Belgrad während des Krieges Oesterreichs und Russlands gegen die Pforte (1787–1792)* von Th. R. von Stefanović-Vilovsky. 68. str. in 8°, Beč 1908. – Српски књижевни гласник, 1909, књ. 22, св. 2; стр. 146–148.
76. *Србија описана Србима.* – Српски књижевни гласник, 1909, књ. 22, св. 9; стр. 718–719.
О збирци чланака: *Servia by the Servians*, u redakciji Alfreda Steda. London, 1909.
77. Капетан Љ. П. Љубишић: *Шеста година Српског Устанка*. Војна студија. Београд 1910. 185 стр. in 8°. – Српски књижевни гласник, 1910, књ. 25, св. 9; стр. 719.

78. М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска пре пола века*: Мисија Филипа Христића у Лондону 1863 године. Издање књижаре Геце Кона у Београду. Београд, 1910. – Српски књижевни гласник, 1910, књ. 25, св. 7; стр. 555–556.
79. *Биографија Јулија Андрашија*. – Српски књижевни гласник, 1911, књ. 26, св. 2, стр. 175.
О књизи: Grof Julius Andrassy, Sein Leben und seine Zeit. Nachungedruckten Quellen von Eduard von Wertheimer. Band 1. Stuttgart, 1910.
80. *Бој на Каменици*, 19. маја 1809. године. – Синтеза историјског изворног градива о овом догађају. Израдио Милован Ристић. Београд, 1911, стр. 82, 9 слика и 1 карта. – Српски књижевни гласник, 1911, књ. 26, св. 4; стр. 333.
81. *Историја Београда*. – Српски књижевни гласник, 1911, књ. 27, св. 2; стр. 156.
О радовима: Коста Протић, Одломци из Историје Београда; Тодор Стефановић Вировски, Стари Београд (1820–1850) и Метаморфоза Београда.
82. *Једна књига о српско-бугарским односима у прошлости и садашњости*. – Српски књижевни гласник, 1913, књ. 31, св. 3; стр. 240.
О књизи: Срби и Бугари у прошлости и садашњости од М[илутина] Р. С[тепановића]. Београд, 1913.
83. *Белешке о Турској у XVII веку* (Under the Turk in Constantinople Record of Sir John Finch's Embassy (1674–1681), by G. F. Abbott. London, 1920, pp. 418). – Српски књижевни гласник, 1921, нова серија, књ. 2, бр. 4; стр. 316–317.
84. *Једна наша непријатељица у Енглеској* (Twenty Years of Balkan Tangle, by M. Edith Durham. London, 1920, pp. 292). – Српски књижевни гласник, 1921, нова серија, књ. 2, бр. 4; стр. 317.
85. *Мемоари Исмаил Кемал-Беја* (The Memoirs of Ismail Kemal Bey, Edited by Sommerville Story; with a Preface by William Morton Fullerton. London, 1920, pp. XIX-410). – Српски књижевни гласник, 1921, нова серија, књ. 2, бр. 4; стр. 317.

ПРЕВОД

86. *Земљотрес у Дубровнику*. (1667.). Извештај извађен из једног писма писаног из Млетака Господину Шарпантје-у, банкар, од Господина Хардена, који је био у Дубровнику када је разорен. (С француског превео –.). – Српски књижевни гласник, 1903, књ. 8, св. 7; стр. 522–527.

НЕКРОЛОЗИ

87. *Алберт, дука од Брољи-а*. – Српски књижевни гласник, 1901, књ. 1, св. 1; стр. 76–77.
88. *Панта Срећковић*. – Српски књижевни гласник, 1903, књ. 9, св. 6; стр. 480.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

НЕОБЈАВЉЕНИ АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив САНУ, Београд (АСАНУ)

Заоставштина Михаила Гавриловића

Архив Србије, Београд (АС)

Михаило Гавриловић, лични фонд (1914–1924)

Фонд Никола Пашић

Фонд Министарство просвете Србије – Мпс 1838–1918

Фонд Велика школа – ВШ 1863–1905

Архив Југославије, Београд (АЈ)

Фонд Јован Јовановић Пижон

Фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије –
персонални одсек

Фонд Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Грађа о стварању југословенске државе (1.1–20.12.1918), прир. Богдан
Кризман и Драгослав Јанковић, Београд, 1964.

R.W. Seton – Watson i Jugoslaveni: *Korespodencija 1906–1941*, 1906–1918,
Zagreb, 1976.

Енциклопедије

Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. 1, ур. Ст. Станојевић.

Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад, 2005.

Енциклопедија српске историографије, Београд, 1997.

Периодика

Архивски алманах, Београд

Архивски преглед, Београд

Историјски часопис, Београд

Политика, Београд

Српски књижевни гласник, Београд

Глас Црногорца, Цетиње

Трагања, Алексинац

Архив, Београд

Нова искра, Београд

Литература

Архив Србије 1900–2000, Београд, 2000.

Радован Самарџић, *Писци српске историје*, II, Београд, 1981.

- Историја српског народа*, VI/1/2, Београд, 1994.
- Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности I*, Београд, 1991.
- Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Просвета, Београд, 1966.
- Valente Massimiliano, „I rapporti tra Sede e Serbia nella Prima guerra mondiale”, *„Inutile Strage”. I Cattolici e la Santa Sede nella Prima guerra mondiale*, ed: Lorenzo Brotugno, Libreria Editrice Vaticana 2016, 493–517.
- Драгољуб Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1980.
- Драгољуб Живојиновић, *Ватикан и Први светски рат*, Цетиње, 1978.
- Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и крфска декларација 1917. године*, Београд, 1967.
- Миладин Милошевић, *Дипломатски односи Краљевине СХС и Краљевине Холандије 1918–1922 – континуитет дипломатских односа, прекид и њихово поновно успостављање*.
- Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
- Милада Паулова, *Југословенски одбор*, Загреб, 1925.
- Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књ. 1, Београд, 1988.
- Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожих (1881–1950)*, Београд, 2006.
- Ракочевић Новица, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, Цетиње, 1969.
- Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986.
- Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
- Никола Шекеровић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд, 1964.

Чланци

- Стојановић, Александар, „Михаило Гавриловић – научник, дипломата и први државни архивар”, *Карацић*, 1/2009, стр. 40–51.
- Софронић, Александра, „Научник на специјалном задатку: др Михаило Гавриловић у дипломатији 1911–1919”, *Карацић*, 4/2012, стр. 15–34.
- Ковијанић, др Гаврило, „Школовање Михаила Гавриловића и осврт на његов рад”, *Архивски преглед*.
- Јелисаветов, Олга, „Рад Михаила Гавриловића у Државној архиви”, *Архивски алманах*, 1960, бр. 2–3, стр. 3–34.
- Станић, Вељко, „Михаило Гавриловић”, у: Милош Ковић, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, Београд 2015.
- Колаковић, Александра, Стојковски, Борис, „(Не)прекинути процес истраживања Михаила Гавриловића (1868–1924)”, *Језици и културе у времену и простору*, III, Тематски зборник, Нови Сад 2014.
- Мереник, Славица, „Библиографија Михаила Гавриловића”, *Историјски часопис*, 38/1991.
- Стојанчевић, Владимир „Михаило Гавриловић, историчар II српског устанка и Милошеве владе”, *Архивска грађа као извор за историју*, Међународни научни скуп 15–16. мај 2000, Београд 2000.

ПОПИС ЛЕГЕНДИ И ЕКСПОНАТА

ДОНОШЕЊЕ ЗАКОНА О ДРЖАВНОЈ АРХИВИ

1. Др Јован Стејић, члан Друштва српске словесности.
2. Печат Српског ученог друштва (1864–1892).
3. Печат Српске краљевске академије (1892–1947).
4. Захтев СКА за оснивање Државне архиве упућен министру просвете, 5. 5. 1888. (АС, МПС, ф-5, р- 25/1888).
5. Одлука да се оснује Државна архива и да се израда нацрта за њено оснивање и уређење повери Академији друштвених наука (АСАНУ, Административна архива СКА, бр. 79- 1888).
6. Закон о Државној архиви, Београд 1898.
7. Закон о Државној архиви, Београд 1898, стр. 1.
8. Закон о Државној архиви, Београд 1898, стр. 6.

РОЂЕЊЕ И ШКОЛОВАЊЕ

9. Алексинац, крај XIX века.
10. Михаило Гавриловић, *Протокол крштених* храма Светог Николе у Алексинцу за 1868. (ИАН, стр. 87).
11. Сведочанство о положеном испиту зрелости Михаила Гавриловића из нишке Гимназије (АС, ВШ, 1887, 128-1).
12. Сведочанство о положеном испиту зрелости Михаила Гавриловића из нишке Гимназије (АС, ВШ, 1887, 128-2).
13. Сведочанство о положеном испиту зрелости Михаила Гавриловића из нишке Гимназије (АС, ВШ, 1887, 128-3).
14. Наставници нишке Гимназије 1889/1890. (ИАН, збирка фотографија, бр. 1412).
15. Велика школа у Београду.
16. Панта Срећковић, историчар и академик.
17. Уверење из Суда општине вароши Ниша о имовинском стању М. Гавриловића, 11. 9. 1889. (АС, ВШ, 1889, 287-2).
18. Молба М. Гавриловића Академијском савету Велике школе да га уврсти у ред благодејанаца, 5. 10. 1889. (АС, ВШ, 1889, 287-1).
19. Молба М. Гавриловића упућена Академијском савету Велике школе да му додели Вукову стипендију, 16. 10. 1889. (АС, ВШ, 1889, 287-4).
20. *Етнографска карта српских земаља*, Српска великошколска омладина, Београд 1891.
21. Михаило Гавриловић у Нишу, фотографија (АС, ПО, 101:343).
22. Ниш, разгледница, око 1900.
23. Тихомир Р. Ђорђевић, етнолог и академик.

24. Молба М. Гавриловића упућена министру просвете да му се одобри трогодишње одсуство за наставак школовања у иностранству, 1. 7. 1893. (АС, МПс, ф-1, 1893, XXXII).
25. Молба М. Гавриловића упућена министру просвете да му се одобри трогодишње одсуство за наставак школовања у иностранству (АС, МПс, ф-1, 1893, XXXII).
26. Михаило Гавриловић обавештава министра просвете да је изабрао Париз за место даљег школовања, 13. 10. 1893. (АС, МПс, ф-1, 1893, XXXII, 1).
27. Универзитет Сорбона, Париз.
28. Библиотека на Сорбони.
29. Насловна страна уџбеника Шарла Бемона, Гавриловићевог професора.
30. Charles Victor Langlois, Гавриловићев професор.
31. Писмо Михаила Гавриловића из Париза министру просвете у вези са стипендијом (АС, МПс, ф-1, 1895, XXXII, 1/3).
32. Писмо Михаила Гавриловића из Париза министру просвете у вези са стипендијом (АС, МПс, ф-1, 1895, XXXII, 1/4).
33. Писмо Михаила Гавриловића Андри Ћорђевићу у којем се захваљује у вези са стипендијом за Париз, 24. 1. 1896. (АСАНУ, Историјска збирка, 10149/1, 01).
34. Писмо Михаила Гавриловића Андри Ћорђевићу у којем се захваљује у вези са стипендијом за Париз (АСАНУ, Историјска збирка, 10149/1, 02).
35. Чланак о Михаилу Гавриловићу као једном од аутора *Велике француске енциклопедије*, Нова Искра, Београд, 1899, стр. 356.
36. Државни архив у Паризу, 1900.
37. Public record office, Лондон.
38. British museum, Лондон.
39. Насловна страна научног рада Михаила Гавриловића, Париз, 1899.
40. Насловна страна докторске тезе Михаила Гавриловића, Париз, 1899.

ПРВИ ДРЖАВНИ АРХИВАР МОДЕРНЕ СРБИЈЕ

41. Михаило Гавриловић, око 1900. (фототека САНУ, Ф-200).
42. Писмо Михаила Гавриловића из Париза министру просвете у вези са постављењем за државног архивара, 14. 10. 1899. (АСАНУ, Историјска збирка, 10149-5/01).
43. Писмо Михаила Гавриловића из Париза министру просвете у вези са постављењем за државног архивара (АСАНУ, Историјска збирка, 10149-5/02).
44. Писмо Михаила Гавриловића из Париза министру просвете у вези са постављењем за државног архивара (АСАНУ, Историјска збирка, 10149-5/05).
45. Писмо Михаила Гавриловића из Париза у коме се захваљује министру просвете Андри Ћорђевићу на постављењу за државног архивара, 20. 5. 1900. (АСАНУ, Историјска збирка, 10149-6).
46. Андра Ћорђевић, министар просвете.
47. Указ о постављењу Михаила Гавриловића за државног архивара, Београд, 1. мај 1900. (АС, МПс, ф IX, р 65/1900).

48. Члан 11. Закона о Државној архиви (Закон о Државној архиви, Београд, 1898, стр. 2).
49. С. Станојевић, М. Гавриловић, П. Поповић, Сл. Јовановић и Ст. Сремац. Седе: гђа В. Белића, гђа Ст. Станојевића, гђа Мих. Гавриловића, Т. Ђорђевић, гђа Е. Белића и В. Белић. Сокобања, око 1903. (Фототека САНУ, Ф-XXXV).
50. Оснивачи Државне архиве 1900–1911: Јован Ивковић, Михаило Гавриловић, Миленко Ранчић и Милоје Борисављевић.
51. Радоје Домановић, књижевник, писар прве класе у Државном архиву.
52. Прва зграда Државне архиве (*Сто година Архива Србије*, Београд, 2000, стр. 29).
53. Др Михаило Гавриловић, државни архивар, обавештава министра просвете Павла Маринковића о плану преузимања и сређивања архивске грађе, Београд, 26. септембар 1900. (АС, МПс, ф - XXVI, р -15/1900).
54. Службени лист Михаила Гавриловића (АС, АС, персонална досијеа).
55. Извештај државног архивара за 1906. (*Просветни гласник* I, књ. 4, 1906, стр. 261).
56. Извештај државног архивара за 1906. (*Просветни гласник* I, књ. 4, 1906, стр. 263).
57. Паја Јовановић, „Портрет Михаила Гавриловића”, уље на платну (Архив Србије).

ДИПЛОМАТСКА КАРИЈЕРА

58. Упутства М. Гавриловићу од министра Милована Миловановића, 21. 5. 1911. (АЈ, 80-3-874/1).
59. Упутства М. Гавриловићу од министра Милована Миловановића (АЈ, 80-3-874/2).
60. Упутства М. Гавриловићу од министра Милована Миловановића, 21. 5. 1911. (АЈ, 80-3-875).
61. Гавриловићев извештај са Цетиња, 8. 6. 1911. (АЈ, 80-35-373).
62. Гавриловићев извештај са Цетиња, 8. 6. 1911. (АЈ, 80-35-374).
63. Писмо М. Гавриловића упућено Јовану Јовановићу Пижону, 27. 6. 1911. (АЈ, 80-35-371).
64. Писмо М. Гавриловића упућено Јовану Јовановићу Пижону, 27. 6. 1911. (АЈ, 80-35-372).
65. Др Милован Миловановић, министар иностраних дела.
66. Српско посланство на Цетињу.
67. Лични телеграм М. Гавриловића упућен Николи Пашићу, са Пашићевим одговором на полеђини, 28. 3. 1913. (АЈ, 80-3-1).
68. Пашићев одговор на полеђини телеграма, 28. 3. 1913. (АЈ, 80-3-1).
69. Гавриловићев телеграм са Цетиња, 3. 4. 1913. (АЈ, 80-3-2).
70. Препис шифрованог писма М. Гавриловића упућеног Николи Пашићу, 25. 5. 1914. (АЈ, 80-3-4).
71. Препис шифрованог писма М. Гавриловића упућеног Николи Пашићу (АЈ, 80-3-4).

72. Циркулар из августа 1914. (АЈ, 80-1-131).
73. Писмо Николе Пашића упућено М. Гавриловићу, 16. 12. 1914. (АЈ, 80-3-49).
74. Јован Јовановић Пижон и Никола Пашић.
75. Препорука краља Петра I румунском краљу Карољу I да прими др Михаила Гавриловића за посланика Краљевине Србије у Букурешту, 10. 6. 1914. (АС, МГ-1).
76. Телеграм о објави Првог светског рата, Ниш, 28. 7. 1914.
77. Миленко Веснић и кардинал Мери дел Вал, потписивање Конкордата 1914.
78. Пашићев телеграм Ј. Јовановићу и М. Гавриловићу, 15. 10. 1916. (АЈ, 80-8-609).
79. Телеграм из Рима М. Ристића који преноси одговор М. Гавриловића, 3. 3. 1917. (АЈ, 80-11-615).
80. Писмо Николе Стојановића упућено Михаилу Гавриловићу, 1/14. 8. 1917. (АСАНУ, 10427).
81. Гавриловићев телеграм из Рима, 4. 8. 1917. (АЈ, 80-12-288).
82. Кардинал Пјетро Гаспари, Ватикан.
83. Писмо Николе Пашића упућено М. Гавриловићу, Париз 31. 9. 1918, (АСАНУ, 10406/2).
84. Писмо Николе Пашића упућено М. Гавриловићу, Париз 31. 9. 1918, (АСАНУ, 10406/2).
85. Писмо М. Гавриловића упућено Николи Пашићу, 17. 10. 1918. (АСАНУ, 10406 /4).
86. Писмо М. Гавриловића упућено Николи Пашићу, 17. 10. 1918. (АСАНУ, 10406 /4).
87. Писмо М. Гавриловића упућено Николи Пашићу, 17. 10. 1918. (АСАНУ, 10406 /4).
88. Никола Пашић.
89. Михаило Гавриловић.
90. Насловна страница билтена *Serbia* из 1921. (АСАНУ, Историјска збирка, 10465).
91. Обавештење из билтена *Serbia* да је М. Гавриловић постављен за новог посланика (АСАНУ, Историјска збирка, 10465).
92. Исечак из британских новина – најаву ступања Гавриловића на дужност (АСАНУ, 10410/1).
93. Михаило Гавриловић као председник српског Црвеног крста (АЈ, 34-97-0003).
94. Гђа Гавриловић као потпредседница српског Црвеног крста (АЈ, 34-97-0004).
95. Зграда српског Црвеног крста у Лондону (АЈ, 34-97-0001).
96. Седница савета Црвеног крста у Лондону (АЈ, 34- 97-0002).
97. Писмо Арчибалда Рајса Михаилу Гавриловићу, 8. 4. 1921. (АСАНУ, Историјска збирка, 10453-2).
98. Арчибалд Рајс.
99. Михаило Гавриловић око 1922. (фототека САНУ).

100. Дозвола аустријског Државног архива за истраживање Михаилу Гавриловићу, 1921. (АСАНУ, Историјска збирка, 10460-5а).
101. Дописна карта Јована Дучића из Мадрида, 21. 3. 1822. (АСАНУ, Историјска збирка, 10389-01).
102. Дописна карта Јована Дучића из Мадрида, 21. 3. 1822. (АСАНУ, Историјска збирка, 10389-02).
103. Јован Дучић као амбасадор.
104. Писмо Слободана Јовановића М. Гавриловићу, 13. 7. 1922. (АСАНУ, Историјска збирка, 10403/8-01).
105. Писмо Слободана Јовановића М. Гавриловићу, 13. 7. 1922. (АСАНУ, Историјска збирка, 10403/8-02).
106. Писмо Слободана Јовановића М. Гавриловићу, 13. 7. 1922. (АСАНУ, Историјска збирка, 10403/8-03).
107. Српски ауто-клуб из Лондона захваљује Михаилу Гавриловићу на помоћи, 4. 7. 1923. (АСАНУ, Историјска збирка, 10460-19).
108. Позивница принцезе Мери у St. James's palace, 13. 2. 1924. (АСАНУ, Историјска збирка, 10469-29).
109. Лондон.

НЕКРОЛОЗИ

110. „Михаило Гавриловић”, некролог Слободана Јовановића поводом смрти Михаила Гавриловића, *Српски књижевни гласник*, књ. XIII, бр. 6, Београд, 1924, 425–427.
111. „Смрт једног одличног дипломате”, текст поводом смрти Михаила Гавриловића, *Време*, Београд, 3. 11. 1924.
112. „Др Михаило Гавриловић – краљевски посланик у Лондону”, некролог Тихомира Р. Ђорђевића, *Политика*, Београд, 3. 11. 1924, год. XXI, бр. 5937, стр. 3.
113. „Национални радник”, некролог Војислава Јовановића Марамбоа, *Политика*, Београд, 3. 11. 1924, год. XXI, бр. 5937, стр. 3.
114. „Балкански комитет поводом смрти Михаила Гавриловића”, *Политика*, Београд, 3. 1. 1925, год. XXII, бр. 5998, стр. 3.
115. „Смрт посланика Гавриловића – симпатични некролози енглеске штампе”, *Време*, Београд, 5. 11. 1924, год. IV, бр. 1035, стр. 1.
116. Некролог из лондонског *Тајмса* поводом смрти Михаила Гавриловића, *The Times*, London, England, Monday, Nov 03, 1924.
117. Превод некролога поводом смрти Михаила Гавриловића из лондонског *Тајмса*, 3. новембар 1924, стр. 13.

ИСТОРИЧАР И АКАДЕМИК

118. „Исписи из париских архива, грађа за историју Првога српскога устанка”, СКА, *Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Споменици на туђим језицима*, књ.1, 1904.
119. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига прва, 1813–1820, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1908.
120. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига друга, 1821–1826, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1909.

121. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига трећа, 1827–1835, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1912.
122. Предлог за избор Михаила Гавриловића у СКА (АСАНУ, Административна архива СКА, 49-1914).
123. Печат СКА.
124. Писмо Јована Скерлића којим честита М. Гавриловићу на избору у СКА, 8. 2. 1914. (АСАНУ, 10393).
125. *Из нове српске историје*, студије Мих. Гавриловића, СКЗ, Београд, 1926.
126. Гавриловић, Михаило, „Српска депутација у Цариграду 1827”, *Српски књижевни гласник*, бр. 81 (XII, 3), Београд, 1904, стр. 825.
127. Гавриловић, Михаило, „Турски извори за новију историју Србију”, *Српски књижевни гласник*, бр. 81 (XIII, 3), Београд, 1904, стр. 233.
128. Гавриловић, Михаило, „Један лажни Немањић”, *Политика*, 12. 1. 1905, бр. 860, стр. 1.
129. Гавриловић, Михаило, „Константин Немања”, *Српски књижевни гласник*, 1907, књ. 18, св. 9, стр. 706–709.
130. Гавриловић, Михаило, „Свадба принцезе Петрије”, *Политика*, 22. 8. 1911, бр. 2727, стр. 1–3.
131. Гавриловић, Михаило, „Цвети 1815”, *Српски дневник*, 1916, год. V, бр. 1019, стр. 3.

ПОПИС ЕКСПОНАТА

1. *Протокол криштених храма Светог Николе у Алексинцу за 1868*, ИАН.
2. Закон о Државној архиви, Београд 1898. (ИАН, збирка *Varia*).
3. „Исписи из париских архива” (грађа за историју Првога српскога устанка), прикупио др Михаило Гавриловић, СКА, *Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Споменници на туђим језицима*, књ. I, 1904.
4. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига прва (1813–1820), Београд, издање Задужбине И. М. Коларца, 1908.
5. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига друга (1821–1826), Београд, издање Задужбине И. М. Коларца, 1909.
6. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига трећа (1827–1835), Београд, издање Задужбине И. М. Коларца, 1912.
7. *Из нове српске историје*, студије Мих. Гавриловића, Београд, СКЗ, 1926.
8. Наставници нишке гимназије 1889–1890, фотографија, ИАН.
9. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига прва (1813–1820), Београд, издање Задужбине И. М. Коларца, 1908. (фототипско издање).
10. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига друга (1821–1826), Београд, издање Задужбине И. М. Коларца, 1909. (фототипско издање).
11. Др Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига трећа (1827–1835), Београд, издање Задужбине И. М. Коларца, 1912. (фототипско издање).

Скраћенице:

АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметност

СКА – Српска краљевска академија

АС – Архив Србије

ВШ - Велика школа

Мпс – Министарство просвете

АЈ – Архив Југославије

ИАН – Историјски архив Ниш

СКГ – Српски књижевни гласник

СКЗ – Српска књижевна задруга

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

930.25:929 Гавриловић М.(083.824)

АКАДЕМИК Михаило Гавриловић : историчар, архивист и дипломата / [аутор изложбе и приређивач каталога Миљана Ђорђевић]. - Ниш : Српска академија наука и уметности, Огранак САНУ у Нишу, 2018 (Ниш : Unigraf-X-Copy). - 89 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 125. - Стр. 7-9: Уводна реч / Нинослав Стојадиновић. -
Библиографија: стр. 81-82.

ISBN 978-86-7025-787-0

а) Гавриловић, Михаило (1868-1924) - Изложбени каталози
COBISS.SR-ID 268515340

„Михаило Гавриловић је доказ великог културног успона свога времена... Савесност, објективност и духовно поштење стављају га високо над онима који су проучавали историју Србије у XIX веку. Он је први научни историк нове Србије, и човек коме се потпуно може веровати.”

Јован Скерлић

„У развитку савремене српске историографије Михаило Гавриловић је заузео једно од најважнијих места. Његова улога је запажена и истакнута, али није како ваља запамћена у свести његових баштиника. Јер, све оно што је он својим делом предложио као неопходност у научном поступку сувише брзо је прихваћено као ствар која се претпоставља. А у народу коме је он припадао то је довољно да се појави незахвалност и тихи заборав.”

Радован Самарџић

„Тек је, почетком овога века, велико дело *Милош Обреновић* од Михаила Гавриловића одстранило све мистификације и фалсификовања, која су се исплела око Милоша и његове владавине да би, аутентично и објективно, приказало владалачку и државничку личност кнеза Милоша и политичке, друштвене и економске околности на којима је он заснивао и одржавао свој режим у Србији за читавих четврт века.”

Владимир Стојанчевић

ISBN 978-86-7025-787-0